

SVĚT PREHISTORIE A PROTOHISTORIE

Jaroslav Malina – Giuseppe Maiello – Jiří Svoboda

OBSAH

Historie a kulturní tradice

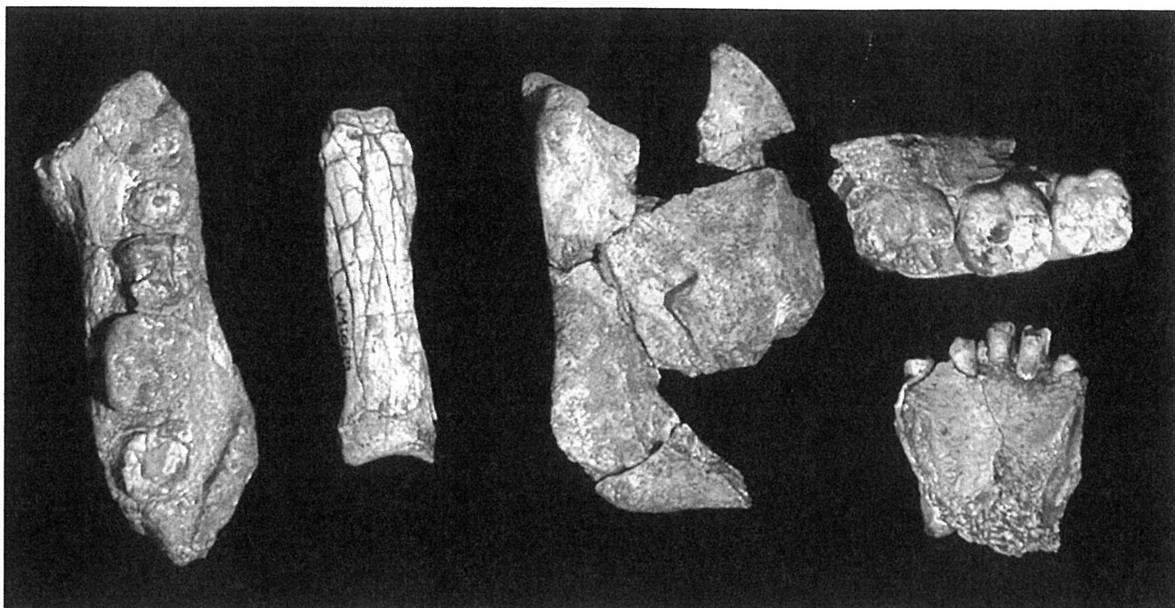
Hebrejští starozákonní proroci v *Knize zrodu (Genesis)*, sepsané před více než dvěma tisíciletími, soudí, že prvním člověkem byl *Adam*. Kdesi na Zemi před šesti tisíci lety jeho tělo z hlíny či ze země vytvořil Bůh. Načež mu vdechl život. Nevíme, co tu znamená poněkud záhadná věta *„muže a ženu stvořil jej"* – někdy se z toho usuzuje, že první člověk byl oboupohlavní bytost. Ale o několik vět dál už Bůh z jeho žebra učinil *Evu* (hebrejsky *Chavvá* – „dávající život") a všechno tak uvedl do pořádku. Tak vznikl první lidský pár. Díky božské velkorysosti mohl bezstarostně žít v ráji, avšak zhřešil, z ráje byl zapuzen a nastaly mu klopotné lidské starosti a strasti, ušetřen nezůstal ani vztah mezi oběma pohlavími. Podobně líčí stvoření prvních lidí a prvotní „zlatý věk" lidstva mýty a legendy i jiných kulturně historických společenství světa.

Moderní antropologové a archeologové v posledních letech druhého tisíciletí n. l. podle nejnovějších nálezů terciérních primátů soudí, že významným kandidátem na přímého předka člověka byl *Orrorin tugenensis* (6 milionů let) a poté *Ardipithecus ramidus*. Na středním toku řeky Awaš v Etiopii kolem roku 1995 sestavil jeho tělo z několika nepatrných zlomků americký antropolog Timothy White (obr. 1). Vyjmul je z třímetrové vrstvy země (tufu) staré 4 400 000 let. *Ardi* znamená „země" nebo „podlaha" a „stvořitel" tak zdůraznil, že tato bytost stojí na počátku vývoje hominidů, že předchází archaickému rodu hominidů *Australopithecus* (*australis* – „jižní", *pithecus* – „opice"). Whiteův kolega Donald Johanson objevil i „Evu". Stalo se rovněž v Etiopii na břehu kdysi velkého pliopleistocenního jezera, jehož nejsvrchnější vrstvy jsou staré přinejmenším tři miliony let. Když členové Johansonovy expedice shromáždili a složili všechny kosterní úlomky dohromady, zjistili, že nalezli téměř polovinu kostry velmi raného hominida (obr. 2–3). Tvar pánve naznačoval, že šlo o ženu, o dospělou ženu (měla prořezaný zub moudrosti) malé postavy (asi 110 cm). Všichni usoudili, že taková malá jemná fosilní dáma potřebuje ihned své vlastní jméno; na vědecké pojmenování bylo ještě příliš brzy. A když se pak večer nad ztichlým táborem nesla podmanivá píseň Beatles *Lucy in the Sky with Diamonds (Lucie na nebi s diamanty)*, kdosi navrhl: *„Proč bychom jí nemohli říkat Lucie?"* Tak se zrodila Lucie. Její jméno zakrátko obletělo celý svět, v Etiopii je však Lucie známější jako *Denkeneš (Jsi překrásná)*.

Australopitékové se v jižní a východní Africe vyvíjeli mezi čtyřmi miliony let až jedním milionem let. Muži byli jen asi sto padesát, výjimečně sto sedmdesát centimetrů vysocí a vážili kolem padesáti kilogramů, postava žen byla ještě subtilnější. Měli hlavu s převahou opičích znaků a s obsahem mozkovny od tří set padesáti do pěti set čtyřiceti krychlových centimetrů; masivní čelisti byly protažené do jakoby usměvavé tlamy a nos byl široký a úplně plochý.

Australopitékové se živili sběrem plodů rozmanitých rostlin, různých bobulí, květů a semen, kořeny, mladými výhonky a listím, ale i housenkami, červy, hlemýždi a slimáky. Pojídali také myši, ještěrky a želví vajíčka i vajíčka hmyzu a ptáků. Museli se spokojit s tím, co našli v blízkém okolí a co mohli uchopit do svých tlap.

Tato krajina byla pro všežravce potravním rájem, střeženým ovšem predátory.

1 „*Ardipithecus ramidus (‚jeden z praotců Adamů' lidského rodu)*", asi 4 400 000 let př. n. l., naleziště: Gona, Etiopie, uloženo: Národní muzeum, Addis Abeba, Etiopie.

Americký antropolog Timothy White (profesor na University of California v Berkeley) podle nových nálezů soudí, že prvním předkem člověka byl *Ardipithecus ramidus.* Kolem roku 1995 „vytvořil" jeho tělo z několika kosterních pozůstatků, jež vyjmul z třímetrové vrstvy země (tufu) na středním toku řeky Awaš v Etiopii. *Ardi* znamená „země" nebo „podlaha" a „stvořitel" tak zdůraznil, že tato bytost stojí na počátku vývoje hominidů, že předchází archaickému rodu hominidů *Australopithecus* (*australis* – „jižní", *pithecus* – „opice").

Na šelmy a velká zvířata si australopitékové troufnout nemohli, jenom někdy jim jídelníček zpestřovaly zbytky kořisti, kterou zanechali silnější dravci. Ale častěji tomu bylo naopak. Australopitékové se nezřídka sami stávali snadnou kořistí levhartů, lvů i jiných dravých zvířat. Ubránit se jim mohli jen tehdy, když celá tlupa byla pohromadě a když se jí podařilo klacky donutit násilníka k útěku. Někdy se jim povedlo včas utéct a schovat se.

Pokud se australopiték ocitl šelmě tváří v tvář, byl ztracen. Sám byl proti silnému zvířeti s ostrými tesáky úplně bezbranný. Je vlastně podivuhodné, že lidská evoluce tenkrát neskončila dříve, než začala; snad díky tomu, že naštěstí pro lidský rod jednou taková beznadějná situace skončila jinak než obvykle.

Došlo možná k události, kterou lze hypoteticky a s jistou dávkou fantazie zrekonstruovat na základě sice sporých, ale přece jen dosti výmluvných antropologických a archeologických nálezů z Olduvaiské rokle a z jiných míst ve východní a jižní Africe.

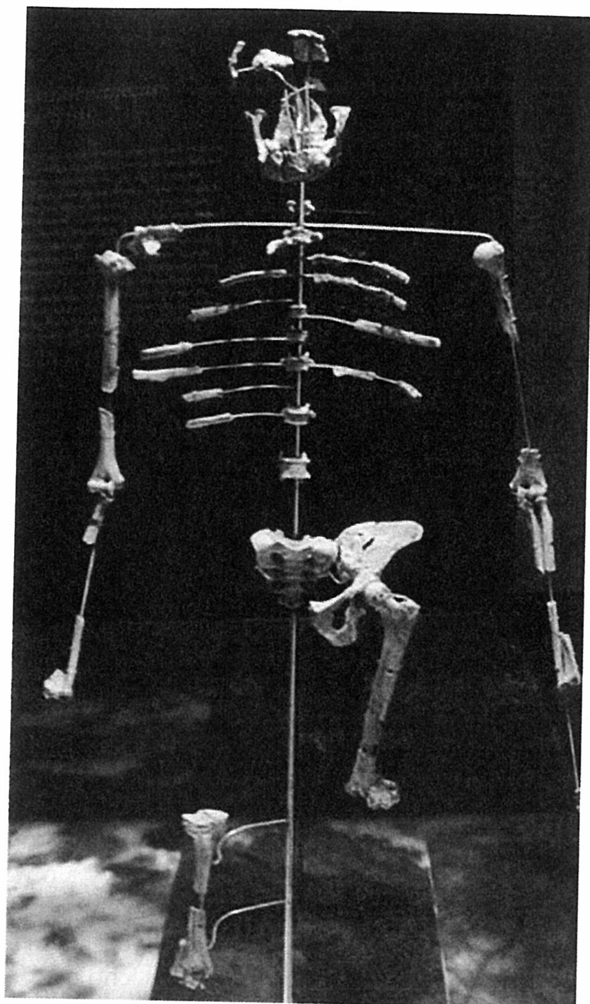
Pod skalním útesem šmejdil mlsný australopiték. Obracel lávové balvany a hledal červy a mravenčí vajíčka. A byl úspěšný. Pod ostrým kamenem našel pěkný kopeček vajíček. Zvedl kámen k tlamě, ale poranil si při tom dlaň o jeho ostrou hranu. V tom okamžiku však bolest ani nestačil pocítit – spatřil, jak se na něj sápe levhart. Dříve ho nezpozoroval, protože byl zcela zaujat svou prací.

A tehdy k tomu došlo.

Kámen stupňoval řezavou bolest v australopitékově tlapě, takže se ho snažil zbavit, stejně jako hrůzných levhartích tesáků, které se mu vynořily před očima. V okamžitém instinktu kámen vší silou mrštil proti útočníkovi. Náhodou ho zasáhl přesně, trefil se do nejzranitelnějšího místa levhartí hlavy – do očnice.

Překvapený levhart hrozivě zavyl, vzepjal se a pak bezmocně padl k zemi. Byl mrtvý. Australopiték strnul v úžasu. Až po chvíli, když viděl, že se šelma nehýbá, opatrně se k ní přiblížil. Krev prýštící z rány ho fascinovala natolik, že zapomněl na svůj strach i na opatrnost. Poklekl a začal dychtivě sát.

Když se nasytil, uvědomil si, že má kořist, a za-

2 Donald Carl Johanson, *„Lucy – Australopithecus afarensis (‚jedna z pramatek Ev' lidského rodu?)"*, asi 3 000 000 let př. n. l., výška 1,1 m, naleziště: Afar (Afar Locality 288), Etiopie, uloženo: Národní muzeum, Addis Abeba, Etiopie.

Lucy byla malým gracilním tvorem ženského pohlaví; žila před třemi miliony let na březích jezera v dnešní Etiopii a zemřela ve věku asi dvaceti pěti let. Z její kostry nalezl americký antropolog Donald Johanson (ředitel Institute of Human Origins v Berkeley) čtyřicet procent; stala se tak nejúplnějším zachovaným raným hominidem ze všech, kteří byli dosud nalezeni. Lucy a následující nálezy kosterních pozůstatků několika desítek jedinců z téže oblasti a lokality Laetoli v Tanzanii přivedly antropology k vymezení nového druhu, který pojmenovali *Australopithecus afarensis*. Lucy měřila asi 1,1 m (ale úlomky kostí jiných jedinců *Australopithecus afarensis* poukazují na výšku až 1,7 m) a vážila kolem 30 kg. Měla široký obličej a vyčnívající čelisti. Objem jejího mozku byl zhruba jednou třetinou objemu mozku dnešního člověka, avšak sádrové výlitky neúplných mozkoven druhu *Australopithecus afarensis* přivedly některé badatele k názoru, že tou dobou již probíhala přestavba mozku směřující k lidské podstatě. Masivní kosti končetin Lucy svědčí o velké síle svalů a především o tom, že stála, chodila a běhala vzpřímeně na dvou nohou. Kostra tohoto primáta a jemu příbuzných je tak nápadně podobná lidské, že jej antropologové řadí do naší výlučné čeledi dvounohých primátů, hominidů. Adaptovali se na suchou otevřenou vysočinu v Laetoli v Tanzanii a zalesněné břehy v Hadaru v Etiopii. Žili asi milion let a potom se přestali ve fosilních nálezech vyskytovat. Kosterní znaky Lucy však poukazují na to, že tento jedinec byl představitelem linie, která nakonec zřejmě vedla k lidskému rodu – *Homo*.

čal si prohlížet i zkrvavený kámen, kterým ji ulovil. Olízal ho a jal se jím šťourat v otvoru lebky. Jakmile ucítil, že kosti povolují, přitlačil a drtil, s čím dál tím větší silou, až lebka praskla a objevila se žlutorůžová hmota ještě teplého mozku. Vrhl se na ni. Byla to pro něho ta nejlepší pochoutka. Teď byl na vrcholu blaha.

A kámen už z hrsti nepustil.

Nejprve zvíře několikrát obešel, potom k němu opět přiklekl a znovu začal bušit do roztříštěné lebky. Jako by nevěřil svým očím, jako by se potřeboval o výsledku svého činu stále znovu přesvědčovat.

Byl to ohromný úspěch a musel se s ním nějak vyrovnat. Zvedl paže, s kamenem nad hlavou začal divoce skákat kolem své oběti a vykřikovat radostí. To přilákalo ostatní členy tlupy. Shromáždili se v bázlivém odstupu kolem mrtvého zvířete a obdivně zírali. Vůbec nechápali, co se stalo.

Úspěšný lovec jim důstojně předvedl, co se odehrálo, výkřiky a posunky naznačil celý sled událostí. Obdiv ostatních v něm posílil a prohloubil vědomí důležitosti jeho činu. Nemohl se tohoto dosud nepoznaného pocitu nabažit, a proto znovu a znovu bušil a ryl do těla mrtvého levharta. A při jednom trhavém pohybu se mu podařilo rozříznout kůži. Objevilo se krvavé maso. Ostatní zajásali a začala společná hostina.

Jen lovec-vítěz se hostiny nezúčastnil. Byl sytý a opojený slávou.

Kámen, který držel v dlani, ho stále fascinoval. Zachránil mu život a ještě přinesl potravu.

Jakmile se nasytili i ostatní, obrátili pozornost zpět k hrdinovi. Prožívali podivné pocity. Zmítal jimi obdiv, bázeň i strach. Napadlo je, že kámen, který lovec drží v ruce, zabil zvíře, a může tedy skolit kohokoli. Třeba i když o něj jen zavadí. Proto oněměli strachem a hrůzou, když se jedno

z mláďat zezadu k lovci přiblížilo a nesměle se kamene prstem dotklo. Nic se však nestalo. Vydechli si. Nastalo opět uvolnění. Probudila se v nich zvědavost a navíc touha mít podobný kámen.

Nástroj.

Začali horečnatě hledat mezi okolními balvany podobné kusy. Nebyli však příliš úspěšní. Když bušili a rýpali do zbytků levhartího těla oblými valouny, pevná kůže odolávala. Nemohli pochopit, proč se jim nedaří. A tak tyto kameny vztekle odhazovali a hledali nové. Ale když nejsilnější, největší, nejobratnější a také nejvzteklejší člen tlupy už po několikátém neúspěšném pokusu mrštil svým kamenem o skalní stěnu, narazil valoun na ostrou hranu skalního výběžku a rozlomil se vedví.

Všichni strnuli.

To nikdy předtím neviděli.

Kámen pukl.

Nikdy předtím dosud nikdo kámen nerozdělil.

S hrůzou čekali, co se bude dít dál. Ale k všeobecnému úžasu se nedělo vůbec nic. Silák se konečně odvážil uchopit úštěp. Prohlédl si jej ze všech stran, ze všech stran jej očichal a zkusil jím párat.

A ono to šlo!

Měl nástroj!

A sám ho vyrobil!

Byla to převratná událost.

Lidský prapředek si tehdy poprvé uvědomil, že existují věci, které nezná. Pochopil, že je může poznávat a měnit.

On sám, dosud bezmocný, ulovil divoké zvíře.

Rozlomil kámen.

Jakoby se mu celistvý a do té chvíle nedělitelný svět rozevřel. A on sám se do něj začlenil.

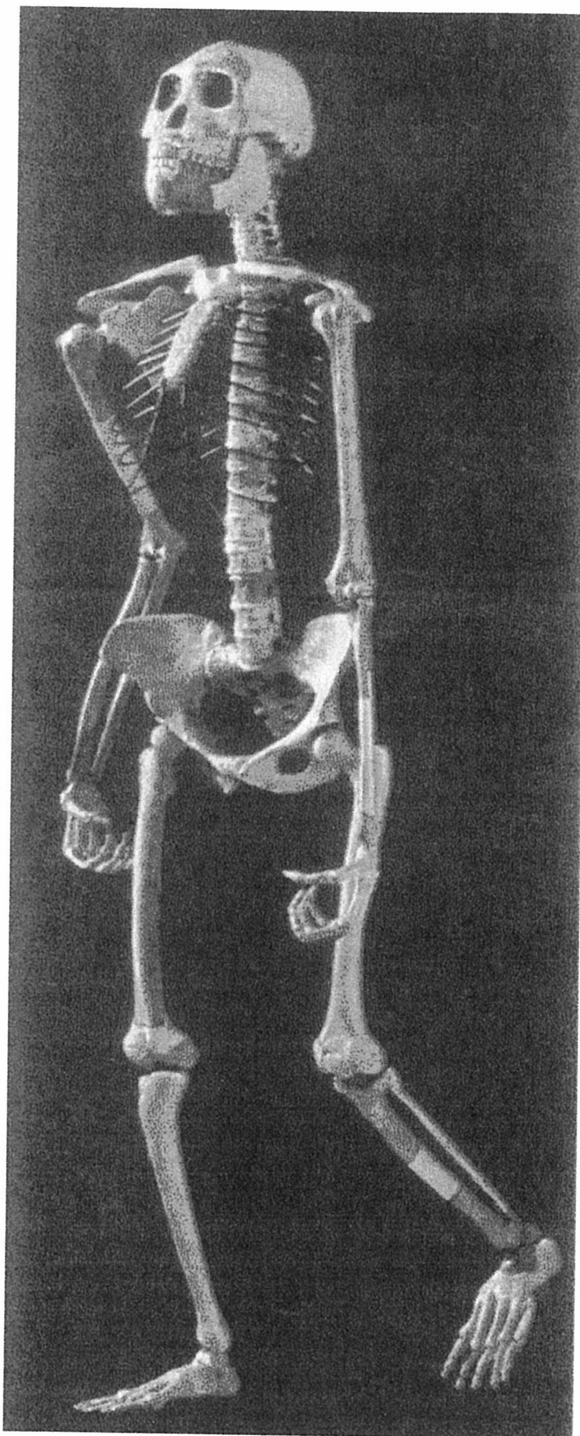
Získal nové.

Přineslo mu užitek a radost.

A zatoužil po novém.

Z potřeby i z touhy po radosti.

Lidští prapředkové pak začali pozorovat přírodu nejenom s hrůzou, ale i se zvědavostí a zvídavostí. Okolí už pro ně nebylo jen neustálou hrozbou, nemuseli se tolik bát. Probuzená touha zkoumat rozvíjela i jejich myšlení. Začali hledat odpovědi na stále vznikající nové otázky a podněty. Zkušenosti získávané po statisíciletí měly vliv na jejich manuální zručnost a obratnost, myšlení a vnímání, ale i fyzický vzhled a psychiku. Takže

3 Owen Lovejoy, *„Rekonstrukce Lucy – Australopithecus afarensis"*, rekonstrukce kostry Lucy, kterou provedl Owen Lovejoy z Kentské státní univerzity. Zhotovil ji na základě kosterních pozůstatků Lucy a dalších jedinců.

před dvěma miliony až jedním milionem šesti sty tisíci let už to byl *Homo habilis* („člověk zručný") a další zástupci rodu *Homo*, první lidé, kteří se po-

4 Anonym, *Pěstní klín*, kolem roku 500 000 př. n. l., starý paleolit, kultura acheuléenu, pazourek, výška 140 mm, váha 335 g, naleziště: Saint Acheul, předměstí Amiensu, Francie, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Nástroj tohoto typu archeologové nazývají pěstní klín, vynalezl jej *Homo erectus* a vyráběl se otloukáním pazourkového jádra pomocí kamenného otloukače, parohu nebo dřeva. Pěstní klíny podobného typu byly nástroji nepochybně efektivními a funkčními, dobře zapadaly svou zesílenou oválnou základnou do dlaně. Navíc jsou esteticky působivými artefakty, které lze vnímat jako sochařská díla; u tohoto kusu upoutá i obrys v podobě ovoidu, tvaru, který je odpradávna symbolem zrodu a bytí. Tyto staré nástroje umožňují tedy zkoumat chování a myšlení v paleolitu z hlediska plánů, záměrů a znalostí vztahu příčiny a následku: například ukazují, že technika připraveného jádra dokládá už u archaických hominidů schopnost předvídat změny tvaru, vypočítat a řadit úkony s ohledem na budoucí funkce.

dobali mnohem víc člověku než opici. Obsah jejich mozkovny dosahoval skoro poloviny obsahu mozkovny dnešního člověka. I to svědčilo o rozvinutí jejich schopností a dovedností.

První lidé sídlili v oblastech východní Afriky. Už se jen tak nepotulovali savanou jako australopitékové. Usazovali se a zakládali prvotní tábořiště.

Byl to nový velký tvořivý čin. Znamenal změnu životního stylu a ovlivnil další vývoj konání a chování.

Život v pevnějších a pospolitějších tlupách jim poskytoval pocit bezpečí, domova a soukromí. Společný život a společná práce podněcovaly touhu po vzájemné domluvě. Podněty a nápady jedněch usnadňovaly a obohacovaly život druhých. V tábořišti plánovali příští lovy a vyráběli jednoduché kamenné, kostěné a dřevěné nástroje a zbraně.

Způsob života v tábořišti vytvářel dobré podmínky k vzájemnému napodobování a učení se od jiných. Vedl je přirozeně k srovnávání a k výběru nejúspěšnějších, nejsnazších a nejvhodnějších činností a jednání.

Přesto však byl jejich život nesmírně tvrdý a obtížný. Mohli spoléhat jen sami na sebe, všechno poznávali při těžké práci svých rukou. Příroda jim sice nabízela své bohatství, ale museli si je vydobýt. Kdo nebyl hbitý, mrštný a pracovitý, zahynul. A touha žít byla silná. Čerpali z ní sílu a odvahu, kterou umocňovaly zdokonalované nástroje a zbraně. Z ní tryskala neustálá touha poznávat, využívat a zdokonalovat.

Při práci přemýšleli.

Přemýšleli hlavou o tom, co udělají rukama, a to, co dělali rukama, ovlivňovalo činnost jejich mozku.

Postupně se u nich vyvinuly a projevily všechny znaky polidštění. Chodili vzpřímeně po dvou, zvětšil se jim mozek, měli koordinované pohyby. Nástroje vyráběli podle určitých vzorů a podle určitých vzorů se také chovali k sobě navzájem. A to už byly projevy počátků kultury a sociálního cítění.

V mnoha směrech se však způsob jejich života stále ještě dosti podobal životu opičímu.

Neznali oheň. Neuměli založit ohniště, aby se ohřáli nebo si upekli a uvařili něco k jídlu. Jako ostatní tropičtí živočichové trávili vlastně celý svůj život pod širým nebem a pojídali syrovou stravu.

Postupně se lidské znaky a kulturní rysy lidského chování prohlubovaly, vzájemně ovlivňovaly a propojovaly. Naši prapředkové se neřídili ve

svém chování už jenom pudy a instinkty, ale stále více také citem, rozumem a ověřenými zvyklostmi. Tak se před milionem sedmi sty tisíci až čtyřmi sty tisíci (nebo až 100 000) lety hodně podobali moderním lidem. Nazýváme je *Homo erectus* („člověk vzpřímený"). Archaičtí lidé byli vysocí až 178 centimetrů, chodili zpříma dlouhými kroky a dokázali se dobře přizpůsobovat okolní přírodě.

Archaičtí lidé už znali oheň.

Ještě ho sice neuměli roznítit, ale dokázali ho udržovat a jako pochodeň přenášet z místa na místo. Umožňoval jim ohřát se, upéct maso, uvařit potravu. Kolem něj se soustředil společenský život pospolitosti. Svým světlem jim prodloužil den a poskytoval příjemné prostředí k vyprávění zážitků a sdělování zkušeností i k oslavám a plánování příštích lovů. Podstatně jim usnadnil a zpříjemnil život. Dokázali s jeho pomocí ulovit víc zvířat a nasytit víc potomků.

Přibývalo jich – až k počtu kolem 125 000.

A měli víc volného času k tvořivé činnosti.

Díky ohni se také mohli rozšířit z původní pravlasti v tropické části Afriky a Asie do chladnějších končin severní Asie a do Evropy.

Nový způsob života ovlivnil i jejich chování. Erektové byli trpělivější, mohli dokonaleji poznávat okolí svého domova a dokázali si lépe sdělovat zkušenosti, i když dosud jen jednoduchými výrazovými prostředky.

Čím dál tím víc předem přemýšleli o tom, co budou dělat.

Myšlení jim přinášelo nové radosti, ovšem i starosti. Život se stával složitějším, vznikaly nové situace a někdy i celá řada možných řešení. Museli se rozhodovat, vybírat nejvhodnější z variant.

Byli v práci perfektní a precizní, i z dnešního hlediska. Výroba pěstních klínů z kamene, které tenkrát používali, byla velice složitá činnost. Vyžadovala nejen zručnost, ale i dokonalou znalost materiálu. Pěstní klíny jim dobře sloužily, navíc nám však pro svůj neobyčejně krásný a dokonalý tvar připadají jako sochařská díla (obr. 4).

Tím spíše probouzely a prohlubovaly pocit krásy u našich vnímavých prapředků.

Archaičtí lidé postupně vynalezli celou řadu nástrojů, které podle potřeby tvořivě kombinovali. Ke své činnosti si mohli vybírat vždycky ten nejpříhodnější. A nejúčinnější. Byli proto při lovu a při práci rychlejší.

Fyzicky se už od moderních lidí lišili jenom málo. Dále se rozvíjelo jejich myšlení a cítění, kultura a sociální vztahy … Před zhruba 200 000–100 000 lety byli naši prapředkové už anatomicky moderními lidmi – *Homo sapiens*.

Dál se živili ulovenými zvířaty i rostlinnou potravou a dál rozvíjeli poznatky svých předků o přírodě i jejich techniky výroby pracovních nástrojů a zbraní ze štěpného kamene, které břitkostí svých řezných hran byly účinnější než dnešní ocelové nože. Měli rádi pěkné věci. V záři ohně, který si už dokázali sami roznítit, malovali již před více než 30 000 lety na stěnách jeskyní fascinující obrazy zvířat i lidí a hnětli z hlíny, vyřezávali z kosti nebo vytesávali z kamene ženské a zvířecí postavy.

Tito lidé na konci *starší doby kamenné (paleolitu)* objevili a vynalezli v průběhu několika málo tisíciletí spoustu nových věcí.

Snadnější a jistější způsob života v polopermanentních tábořištích jim poskytoval více volného času.

Rychle jich přibývalo (asi 2 až 3 miliony) a osídlili další kontinenty: Austrálii (asi před 60 000 lety) a Ameriku (asi před 12 000 lety).

Více lidí znamenalo více hlav, které tvořivě přemýšlely. O tom, jak řešit přelidnění v některých oblastech, jak se vyrovnat s měnícími se přírodními podmínkami, jež se začaly projevovat ve *střední době kamenné (mezolitu)*, kdy na zemi žilo asi šest milionů lidí. Na počátku *mladší doby kamenné (neolitu)* tam, kde k tomu byly vhodné podmínky (Přední východ, severozápadní Čína, jihovýchodní Asie, Mexiko, Peru, Bolívie), se naučili vypěstovat z planě rostoucích travin kulturní plodiny, ochočili si a naučili se chovat zvířata. Tak před 10 000 lety, nejdříve v širší oblasti kolem takzvaného Úrodného půlměsíce na Předním východě, došlo k jednomu z nejvýznamnějších objevů v lidské historii – *zemědělství*.

Lidé začali vytvářet svůj nový, lidský svět. Dosud z přírody pouze brali. Teď dokázali využít její síly ve svůj prospěch tak, aby jim sloužila. Teď už nemuseli táhnout za zvěří do dalekých krajů či vyhledávat pohostinná místa s bohatou vegetací: lovec totiž potřebuje k obživě území o rozloze kolem dvaceti čtverečních kilometrů, zemědělci postačí pětitisícina, to znamená, že v oblasti jednoho lovce mohlo žít až pět tisíc zemědělců.

Usadili se na výhodném místě, postavili vesnici s několika domy a tam si zaopatřovali veške-

rou obživu, všechny své životní potřeby. Ve vesnicích se žilo lépe, pohodlněji a kulturněji než v dočasných loveckých tábořištích. Ženy se mohly najednou starat o více potomků. Zemědělské obyvatelstvo se proto v každé příští generaci až zdvojnásobilo. Odhaduje se, že již v počátcích neolitu ve srovnání s obdobím konce paleolitu a mezolitu počet obyvatel Země vzrostl dvacetkrát až třicetkrát, z pěti až šesti milionů v mezolitu na sto až sto osmdesát milionů.

Lidé začali vést s přírodou dialog. Život se stal snazší, avšak i složitější. Museli citlivě a rychle reagovat na změny probíhající v přírodě a přitom se setkávali se stále novými a neznámými podněty a otázkami. A tak přišli na to, jak zúrodnit pole, jak zapřáhnout dobytče do oradla, jak udělat hrnec na mléko.

Zemědělci postupně zlepšovali své nástroje, naučili se dobře obdělávat půdu. Dokázali z ní proto získat větší výnosy a na stejném místě se jich uživilo mnohem víc. Některé vesnice, zvláště v původních úrodných zemědělských oblastech, zvětšovali, až je postupně před *šesti až pěti tisíci lety* přeměnili v malá a pak velká *města*.

Obyvatelé měst se samozřejmě setkali s novými problémy. Dostávali se často do konfliktů se svými sousedy: o právo na vodu, o vstup na cizí pozemek, o novou půdu. V nejúrodnějších oblastech, v záplavových údolích Nilu, Eufratu a Tigridu, Indu nebo Žluté řeky, mohli dosáhnout trvalých úspěchů v zemědělství jen stavbou a udržováním hrází a kanálů. To všechno vyžadovalo značné úsilí mnoha lidí a také dobrou organizaci práce a řízení celé pospolitosti.

Tyto problémy nebylo možno vyřešit bez vyspělé správy, a proto se města stala středisky řízení, organizace, moci a ovládání. Zatímco v období pravěké rodové společnosti bezmála všichni dělali všechno, pracovali na polích a zúčastňovali se i rozhodování o společných věcech, poněvadž jejich problémy nebyly příliš složité, rozhodování o závažných a často komplikovaných problémech městské civilizace přešlo na několik lidí s nejlepšími organizačními schopnostmi. Zhruba podle tohoto schématu se vyvíjela politická organizace sumerských městských států v Mezopotámii (ale o něco později i v Egyptě a v Číně a pak i v dalších ohniscích vzniku prvních civilizací). Ještě na počátku raně dynastické doby existovaly v Sumeru pozůstatky jakési prvobytné demokracie: nejvyšší autoritou bylo shromáždění obyvatel města, které rozhodovalo o veškerých záležitostech státu a k provádění svých rozhodnutí volilo úředníky; nejdůležitější z nich byl nejvyšším knězem městského boha, v jehož zastoupení řídil městský stát. Nejvyšší kněz sídlil v chrámu a vedl chrámové hospodářství, k němuž náležela velká část obdělávané půdy státu. Kněží odvozovali velký díl své moci z víry lidí, jež jim přičítala schopnost zajistit pomoc bohů v životně důležitých situacích, při záplavách a při sklizni, ale i ve válce a v jiných záležitostech.

Mezopotamská města začali postupně ovládat chrámoví kněží. Vlastnili spoustu pozemků a zaměstnávali zemědělce, hrnčíře, kameníře, šperkaře a mnoho dalších řemeslníků. Brali od nich jejich výrobky a rozdělovali je ostatním v množství podle jejich společenského postavení. Hlavní kněží řídili veškerou činnost a ponechávali si velký podíl z výroby. Vynalezli nejstarší *písmo*, aby mohli lépe vést správu chrámového hospodářství. Nejprve psali účty, pak teprve modlitby, básně a legendy ...

Písmo se stalo jedním ze základních vynálezů v lidské historii, mělo neobyčejný význam pro rozvoj tvořivosti. Písmo a knihy převádějí minulost do přítomnosti, přítomnost do budoucnosti. *Verba volant, scripta manent – Slova ulétnou, napsané zůstává.*

V době vzniku písma se už nahromadila obrovská spousta poznatků, které bylo potřeba uchovávat, sdělovat si navzájem i předávat potomkům. A třídit a tvořivě vybírat ty, které byly pro řešení nových i opakovaných situací nejpříhodnější.

K tomu sloužil od pradávných dob *příběh*.

Jako myšlenkový obraz světa.

Pravěký a raně starověký svět měl podobu *mýtu*. Jednání lidí se zrcadlilo v příbězích mýtů a naopak příběhy a mýty určovaly jejich jednání. Mýty obsahovaly bezmála celé lidské vědění.

Postupně však příběh jako nejdůležitější prostředek uchování a předávání vědění vyčerpal své možnosti. Připomeňme si například Homérovy eposy *Ílias* a *Odysseia*. Bylo by možné pamatovat si ještě něco navíc? Svět se rozšiřoval a komplikoval natolik, že začal příběhy přerůstat.

Příběhy mýtů začaly mnohdy omezovat jednání a tvořivé konání lidí. Myšlení a poznání se totiž

rozvíjelo. Srovnáváním a tříděním poznatků nacházeli lidé obecnější pojmy a vztahy mezi nimi, vznikalo *abstraktní myšlení a počátky filozofického uvažování.*

Ona doba velkého přelomu nastala před pětadvaceti staletími.

Tehdy se objevili na sprašových rovinách Číny Lao-c' a Konfucius, pod horkým indickým sluncem Buddha, v nedohledných pásmech íránských horstev Zarathuštra, okolo Mrtvého moře starozákonní proroci a ve východním Středomoří řečtí filozofové.

Tito mudrcové přinášeli změnu. Něco podstatně nového. I když na mýty navazovali a o ně se opírali, počali vidět člověka, společnost a přírodu jinak, mnohem obecněji a abstraktněji, *teoreticky*. Místo bohů nastoupily principy, sakrální vzory jednoznačně určující jednání vystřídaly všeobecné rady: *„poznej sebe"* (Cheilón), *„pečuj o vše"* (Periandros), *„všeho s mírou"* (Solón), *„všechno má svůj čas"* (Pittakos), *„odplácej křivdu ctností"* (Lao-c'), *„co nechceš, aby ti jiní činili, nečiň ty jim"* (Konfucius).

Učení každého z myslitelů se stalo jakousi osou, k níž se přičleňovali nejprve jednotliví stoupenci a pak celé národy. Ustavily se základy hlavních světových kulturně historických společenství, doplněných později křesťanstvím a islámem, která se vždy znovu vracejí ke svým základům a čerpají z nich jako z pramene, jenž vytryskl v té podivuhodné době.

V prvních městských státech s prvním písmem končí prehistorie, „doba bez písma", a nastává historie. Odtud se nový pokročilý způsob života po staletí šíří a toto dílo dokončujeme dnes my a pohlcujeme do své industrializované zemědělské a městské civilizace několik posledních tisíc lovců a sběračů.

Sexualita, erotika a láska v reálném životě

Důsledkem a přesvědčivým dokladem lásky a sexuality v hluboké prehistorii je naše vlastní existence dnes, na počátku 3. tisíciletí. Ostatně, probíráme-li se dokumentací, kterou projekt *Kruh prstenu* soustředil z nejrůznějších časoprostorových a sociálních prostředí minulosti i současnosti, utvrzujeme se v přesvědčení, že pod pestrým kulturním příkrovem jsou základní trendy chování u anatomicky moderního *Homo sapiens* nejméně po 40 000 let rovnocenné. Naše možnosti přesvědčit se o této identitě jsou s postupem do minulosti přirozeně stále fragmentárnější – a současně se vytrácí i naše ochota takové srovnání vůbec akceptovat.

V rámci lovecké komunity je bipolarita pohlaví základem pro systém organizace, rodinných vztahů a dělby pracovních úkonů. Odráží se rovněž v rituálních, kosmologických, ekonomických a symbolických systémech. V tomto smyslu lze archeologický záznam v jeho celosti chápat jako projev úspěšného fungování biologicky a sociálně strukturované společnosti. Konkrétní informace o lásce, sexu a jeho významu v prehistorickém myšlení a chování lze ovšem očekávat spíše v artefaktech symbolického významu, tedy v takzvaném umění, a do určité míry v některých funerálních situacích a asociacích. Zajímavé impulzy ilustrativní hodnoty přinášejí analogie z etnologie lovců a sběračů, zvláště pokud pocházejí z prostředí ekologicky alespoň v hrubých rysech srovnatelného.

Život lidí v pravěku byl úzce spjat s přírodou; vše, co potřebovali k obživě, museli si vzít přímo a sami. Byli součástí přírody, a proto s její věčností, koloběhem a řádem logicky spojovali svůj lidský úděl – nezačínal zrozením a nekončil smrtí, byl věčný a trvalý. Téměř každý úkon, každý čin směřoval k zajištění trvalého řádu, tím spíše činy související se sexuálním chováním. Pravěké pojetí sexuality sloužilo k zajišťování potomstva a přežití a organicky prolnulo celé lidské konání. Naopak zřejmě neexistovaly tendence známé z moderních společností, kdy se sexualita vyděluje, osamostatňuje a glorifikuje, často i bez návaznosti na její psychickou a duchovní stránku.

Počátky „vytváření" lidského rodu v jižní a východní Africe musely být zřejmě založeny na sexuálních stycích mezi nejbližšími příbuznými. Jak dlouho trvalo párování mezi matkou a synem, otcem a dcerou, bratrem a sestrou, kdy začaly být respektovány zákazy takových vztahů, nevíme. Předpokládá se, že v nejstarším a starém paleolitu, kdy žili *Homo habilis* a později *Homo erectus*, tvořila základní společenskou jednotku tlupa v počtu asi dvaceti pěti až třiceti osob. Časem se tlupa rozrostla nad mez únosnou k obživě, pro niž jeden lovec potřebuje obrovské území o rozloze asi dvaceti čtverečních kilometrů. Musela se rozdělit. Tak asi od středního paleolitu začínají vznikat exogamní rody, založené pravděpodobně na matrilineární struktuře. Příslušnost dětí, princip definování práv, povinností a členství v příbuzenské skupině jsou odvozovány přes ženskou rodovou linii, čímž se zároveň upevňuje status matky jako zakladatelky života a udržovatelky pospolitosti. Sexuální styky se pak odehrávaly mezi rozdělenými pospolitostmi, v rámci jakýchsi sňatečních sítí, tvořených asi dvaceti až čtyřiceti pospolitostmi v celkovém počtu pěti set až tisíce příslušníků. Výhody takového uspořádání byly asi brzy rozpo-

znány a normami upevněny: zákaz rozmnožování mezi příbuznými ztěžuje párování a udržuje pospolitost malou a životaschopnou, exogamní spojování vede k poznávání jiných prostředí, k výměně zkušeností, k šíření nových objevů, k rozvíjení intelektu a zlepšování životního stylu.

Pro tyto úvahy a hypotézy o vývoji sexuálních vztahů mezi oběma pohlavími, vytváření norem sexuálního chování a vznikání příslušných institucí v prehistorickém období chybějí pochopitelně jakékoli přímé doklady. Vyvozujeme je, jak uvedeno, z etnografických pramenů a etnologických paralel z prostředí takzvaných „přírodních národů". Mezi „prehistorickými obdobími" a záznamy o „přírodních národech" však leží propast mnoha tisíciletí.

Kvalitní zprávy o kulturách a způsobech života indiánských Američanů, Afričanů, Asijců nebo Australců existují (s několika výjimkami) až z 19. a 20. století, kdy etnologie a kulturní antropologie dospěly do stadia vědeckých disciplín. To je doba dosti dlouhá, aby se několikrát změnily hodnoty lidských skupin, jejich pohled na svět a vesmír i na vztahy mezi ženou a mužem, na vztahy mezi ženami navzájem i mezi muži navzájem.

Naše znalosti z posledních padesáti let naznačují, že není možné klást jednoduché měřítko mezi – řekněme lovce a sběrače žijící v 19. nebo 20. století n. l. a lovce a sběrače, kteří žili v 15. nebo 20. tisíciletí př. n. l. Stejný druh užívané technologie ještě nutně neznamená stejný blahobyt či nedostatek, stejné kulturní a společenské zázemí a podobně. Snadněji se hledají paralely v technologii než v hodnotových a filozofických systémech – o technologiích pravěkých lidí víme alespoň něco díky archeologii, o jejich způsobu myšlení a životní filozofii se můžeme jen dohadovat, takže v případě etnologických paralel vztahujících se k sexuálnímu životu nebo k výtvarné a slovesné tvorbě v pravěku musíme být velmi opatrní. Tento druh argumentace odmítá podobné jednoduché propojování a uvažuje spíše o jakýchsi kognitivních modelech, jejichž objektivita je navíc limitována právě jejich dodatečným konstruováním lidmi žijícími v úplně jiném kulturním a sociálním prostředí.

Seriózní údaje o sexualitě, erotice a manželství v prostředí „přírodních národů", z nichž alespoň některé lze jako paralely „umístit" v rozlehlém období prehistorie (ta tvoří více než 99,9 % dosavadní existence člověka), jsou uvedeny v kapitolách Antropologie sexuality, erotiky a lásky, Sexualita a manželství z antropologické perspektivy.

Sexuální chování a mravy lidských společenství z údobí *protohistorie* známe lépe než chování společenství z období *prehistorie*: k hmotným, archeologickým pramenům, jejichž interpretace bývá „bezbřehá" a málokdy konkrétní, přibývají prameny písemné, případně etnografická data, jejichž výklad bývá „regulován" a může být dosti konkrétní. Tak lze v protohistorickém období a v tradičních kulturách na jedné straně poznávat dozvuky prehistorických vzorců chování a na straně druhé sledovat jejich proměny vlivem měnících se poměrů, jež „protohistorickým národům" (Keltům, Germánům, Thrákům nebo Slovanům) přináší kontakt například s Římany a přejímání mnohého z římských, případně byzantských zvyklostí, životní filozofie a znalostí, včetně přijetí písma a křesťanství, jež někdejší „pohanský" život zásadně mění. Tento proces, jakkoliv byl komplikovaný a pro jednotlivá etnika specifický, vykazuje u jmenovaných i dalších protohistorických národů společné rysy; to umožňuje vyložit jej na modelovém příkladu – slovanského etnika.

O sexuálních zvyklostech staroslovanské společnosti v předkřesťanském období existuje málo dokladů. Jeden z takových nemnohých dokladů, týkajících se svatebních a předsvatebních zvyků, uvádí slavný arabský myslitel, cestovatel a etnograf al-Mas'údí (zemřel roku 956): shledá-li slovanský ženich svou nevěstu jako pannu, zapudí ji znechuceně slovy: *„Kdybys byla stála za něco, byli by tě muži milovali a ty bys byla jistě si vybrala někoho, kdo by tě zbavil panenství"* (citováno podle: Niederle 1911, s. 119, n. 3).

Zvyklosti v období christianizace, kdy nevázané sexuální chování začínalo být trestáno, zachytili další arabští cestovatelé nepoměrně podrobněji. Například Achmed Ibn-Fadlán (10. století) píše, že ruští kupci i cizí obchodníci na ruském území *„souložili bez ostychu veřejně na trzích, před očima jiných"*, nebo se zmiňuje o družinách, které pořádaly erotické zábavy (Kovalevskij 1956, s. 126). Bylo to hluboko v „křesťanské" éře, kdy české, ruské nebo polské ženy ve dnech slunovratu a rovnodennosti odcházely večer z domu, aby se účastnily svátků spojených s přírodními kul-

ty či se oddávaly rituálům, jež církev považovala za ďábelské, neboť se konaly za doprovodu hudby, v maskách, kostýmech, s medovinou, omamnými látkami a především volným sexem. Účastníky za to čekaly výtky a obvinění od křesťanských kazatelů (Niederle 1911, s. 109; o takovém druhu homiletiky: Podskalsky 1982). Aby mohla církev, ať už katolická nebo pravoslavná, tomuto jevu zabránit, musela slovanské svátky zakázat nebo je nahradit tak, aby jejich symbolika mohla být alespoň navenek označována jako křesťanská. (Ještě ve 13. století však polské zákony vyhrazovaly nižší tresty za sexuální násilí, k němuž došlo v lesích, než za znásilnění ve městě nebo na vesnici – jako by i církevní učenci nechtěně přiznávali přírodním místům jakousi „erotickou" posvátnost.)

Ponecháme-li však stranou tyto erotické rituály a schůzky v přírodě, těšily se slovanské ženy v cizině vynikající pověsti. Za *„naprosto věrné"* je v 6. století označil jak Mauricius Strategikon, tak i císař Leon (který však vychází ze Strategikona); podobně se vyjádřil sám sv. Bonifác v jednom dopise zaslaném někdy mezi lety 744–747 anglickému králi Aethibaldovi (Niederle 1911, s. 104).

Věrnost, počestnost, úcta byly ostatně všeobecně platné a přirozené vlastnosti celé staroslovanské společnosti. Skutečnost, že užití těchto pojmů v oblasti slovanských manželských vztahů odporuje pojmům, jako je cizoložství a smilstvo, vyplývá pravděpodobně z faktu, že tyto pojmy byly tomuto typu společnosti neznámé a že představovaly pouze myšlenkové uchopení určitého způsobu bytí, který byl jinak pro církevního pozorovatele nepochopitelný.

Patriarchální požadavek muže na bezúhonnost nevěsty byl neznámý, dozvuky takovéhoto postoje jsou patrné i ve staletích, která následovala po raném středověku. Dokonce ještě nedávno říkávala ruská dívka matce: *„Ně otdavaj, mamka, zamuž, ja ně gulivala s nim."* Nebo manžel z Permu, který nalezl manželku neposkvrněnou, zvolal: *„Daže v děvkach byla, nikto na těbja ne pozarilsja; odin toľko ja takoj durak i našëlsja"* (Janovič 1903, s. 70). (A dnes se cizinci, který s údivem zjišťuje, že česká dívka je velmi zkušená v milostných praktikách – přestože zde v podstatě neexistuje feminismus, a to ani ve velkých městech –, dostane nezřídka odpovědi: *„Není důležité, co jsem dělala předtím, ale jak se budu chovat teď."*) Podobné postoje bohatě zachycuje i lidová slovesnost; zde uvádíme ukázky ze sbírek *Zakázané pohádky* a *Kryptadia* (str. 328–329).

Již byzantský historik Prokopios z Kaisareie (500–559) upozorňoval na velkou demokratičnost slovanské společnosti, zatímco císař Mauricius (539–602) hovořil dokonce o „anarchii". Podle některých etnografických pojednání si žena ještě v 19. století udržovala významné postavení ve společenské struktuře. Vedle otce či hlavy velké slovanské rodiny zvolené z mužského společenství tu totiž najdeme i hlavu ženskou: *domaćicu* v Srbsku, *domakinu* v Bulharsku a *chozjajku* nebo *bolšuku* (*bolšak*, „hlava") v Rusku. *Domaćica* nebo *bolšuka* bývá většinou manželka hlavy rodiny. V některých případech (ale pouze v Srbsku) bývá zvolena samostatně ženami a nepodléhá autoritě *domaćina*. Ve starých příslovích bývá ostatně zdůrazněna úloha ženy, především pokud jde o okolí domu. Ještě nedávno se například mezi Kašuby říkávalo: *„Muž je hlavou rodiny a žena jejím krkem: krk otáčí hlavou podle svého"* (Adalberg 1889–1894, s. 808, č. 22). Nesmíme zapomínat ani na ekonomický význam, jaký má žena ve východoslovanských zemích, kde je ochotna vykonávat tvrdé, namáhavé práce, které jinde bývají určeny výhradně mužům. (Bylo by chybou se domnívat, že to má „na svědomí" sovětský režim: ženy, které prováděly těžké práce, tu existovaly i v dobách před Velkou říjnovou revolucí v roce 1917.)

K těm pravomocím *domaćice*, jež mají pravděpodobně své kořeny v dávné minulosti, patří rozhodování o sňatcích dětí. Prosby k matce, tetě nebo starší sestře, aby vybrala nejvhodnějšího ženicha či nevěstu, jsou doloženy prakticky ve všech částech slovanského světa. Fakt, že mužské osoby (otec, strýc z matčiny či otcovy strany, starší bratr) tento druh pravomoci nemají, by mohl být naopak vykládán jako jakási vyšší forma moci v rukou žen oproti mužům ve staroslovanské společnosti. Existují i doklady toho, že po *domaćinově* nebo *bolšakově* smrti zaujala jeho místo vdova, a to nikoli na krátkou dobu a nejen v řízení domácnosti, jak by bylo přípustné například v římském právu. Opačný případ, kdy by manžel nahradil *domaćici* nebo *bolšuku*, nepřicházel v úvahu (nebo o tom nejsou žádné zprávy) (Gasparini 1973, s. 226).

Takováto nevyvážená forma demokracie byla především výsledkem magické úcty, jíž se těšila

žena jakožto symbol plodnosti. Mimochodem ještě do nedávných časů byla za manželku považována pouze ta žena, která alespoň jednou porodila, tedy zplodila nový život. Žena nemohla zůstat neproduktivní, stejně jako pole ... Slovanské ženě se tolerovalo, ba dokonce k tomu byla přímo vyzývána, aby v případě choroby, impotence nebo nepřítomnosti právoplatného manžela přijímala ve svém loži jiné muže ...

Promiskuitní chování obou pohlaví bylo ve slovanské společnosti běžné. Zprávy z 10. století už hovoří o trestech za cizoložství a zároveň dokládají, jak obtížně se dala nalézt ona „ztracená harmonie" s přírodou, kterou křesťanský svět zapovídal. Thietmar Merseburský (976–1018) například uvádí, že *„ženě, která cizoložila, obřezali labia, uříznutou kůži pověsili na dveře domu, v němž bydlela, na postrach vstupujícím"*. Podobné formy represe byly však již součástí urbanizovaného společenského prostředí, silně ovlivněného feudální křesťanskou kulturou, která právě v té době doznávala značného rozmachu. S christianizací však přichází i šíření písma, a tedy zpráv (někdy bezděčných) o zvycích prostého lidu. Existuje například nespočet církevních kázání proti znesvěcení manželského lože *(fornicationes, adulteria)*.

Díky práci etnografů máme doklady také o tom, že u Slovanů manželské lože nikdy nepředstavovalo nepřekonatelnou hranici: třeba rolníci na Volze nechávali na pokoji muže, který se dopustil cizoložství s manželkou vojáka, protože *„soldatka sčitajetsja vydělennoju ot seľskogo obščestva"*; žena se tedy mohla chovat tak, jak uznala za vhodné. V Polesí (oblast severozápadní Ukrajiny a jižního Běloruska v povodí Dněpru) mohla mít žena vojáka spoustu milenců, aniž jí to manžel po návratu vyčítal (Jeleńska 1891, s. 330). V Polsku se připouštělo, že žena bude nepřítomnému manželovi nevěrná, a to se souhlasem jejích rodičů: *„aby domácnost nepřišla nazmar" („zeby gospodarka nie zmarniła")* (Trawińska-Kvaśniewska 1957, s. 187). Dálo se tak proto, že pro dobrý chod hospodářství byla mužská ruka považována za nutnou, a z obav do budoucna, kdyby snad měla rodina nedostatek synů. V Litvě se rodiče vdovy snažili dceru přemluvit, aby přivedla domů nového manžela *(nadomnik)*; a pokud se zdráhala znovu provdat, podněcovali ji k soužití *„na slovo" („na wiare")*. Děti narozené z tohoto svazku byly považovány za legitimní, to znamená, že měly právo dědit stejně jako děti ze svazku manželského (tedy jako děti jedné matky) i v případě, že šlo o majetek patřící prvnímu muži (Witort 1899). Vdova měla naprostou volnost. „Hon na svobodné mládence", který pořádaly vdovy ve Slavonii, býval přirovnáván k vodám Sávy neustále zmítaným vlnami (Rajković 1869, s. 123).

Jinými slovy řečeno: lidový zvyk připouští, aby neužívané svatební lože bylo k dispozici manželce, podobně jako neobdělávané pole může zorat cizí člověk. Ani žena ani pole nesmějí zůstat ladem. Je to zvyk, jímž se vysvětluje *„snochačestvo"* východních a jižních Slovanů – právo, jež si osobuje tchán: lehávat se snachou, není-li syn dostatečně zralý nebo není-li přítomen. Nejde přitom primárně o to, že by manželské pouto bylo nepevné, ani o chtíč, nýbrž o splnění požadavku plodnosti.

U Slovanů neexistuje princip legitimního potomstva, vždyť například ani v současných českých zákonech není zmíněna zkouška na DNA, ani očividně odlišná barva pleti dítěte nedává zákonitému otci právo neuznat potomka, kterého jeho manželka počala s jiným mužem. Tento problém unikl i Bronisławu Malinowskému, který ve svém jinak epochálním díle *Sex and Repression in Savage Society* napsal: *„Neznám jediný příklad v antropologické literatuře, kdy by se nemanželským dětem dostávalo stejného společenského postavení jako legitimním dětem"* (Malinowski 1927, s. 213). Malinowski se narodil v Krakově – stačilo, aby navštívil některou z blízkých vesnic v Haliči nebo ve Slezsku a vyhnul by se omylu, který zveřejnil v etnografických statích pojednávajících o vzdálených ostrovech v Tichém oceánu. Když se v okolí Chelmu proslechlo, že otěhotněla svobodná dívka, všichni se předháněli, kdo bude budoucímu dítěti kmotrem: neboť být kmotrem nemanželského dítěte přináší štěstí. Je pravda, že na Ukrajině, v Karpatech a ve Slezsku se spěchalo, aby si těhotná dívka nasadila čepec vdané ženy (odtud výraz *„pokryta"*, jímž se označovala svobodná žena v podobné situaci), ale cílem tohoto aktu původně nebylo ji pokořit, nýbrž její stav zveřejnit a předejít vraždě dítěte, což by na vesnici přivolalo velké neštěstí. U Velkorusů na Sibiři narození dítěte před svatbou dívku nezneuctilo, zvlášť byl-li to syn. Dívky samy se chovaly shovívavě ke svým tě-

hotným kamarádkám (Jakuškin 1896, s. 114–115). V běloruské rodině byly nemanželské děti brány jako manželské. V Samarské gubernii se s nemanželskými dětmi, a těch bylo hodně, nakládalo vždy jako s ostatními (Maljavkin 1891, s. 121).

Srovnávací studie dokládají, že takovéto zacházení s nemanželskými dětmi lze považovat za obecně slovanské, neboť existovalo ve všech oblastech slovanského světa. Ostatně pojetí legitimity potomků bylo přijato až po pokřesťanštění Slovanů a do obecného práva těchto národů pronikalo jen stěží. V Poljici zůstávala dívka s nemanželskými dětmi u otce, a pokud se k ní rodina chovala benevolentně, dostala svůj díl dědictví po otci a její děti dědily po ní (Křižnik 1906, s. 302). Na Ukrajině docházelo dokonce k takovému extrému, že nemanželské děti měly větší práva než děti manželské, protože dědily nejen po otci, ale i po matce. Časem tyto obyčeje ustupovaly a zvyk trestat se rozšířil i do těch nejzazších koutů slovanské civilizace. Rolníci ze slovansky hovořících zemí, jejichž dcery porodí před svatbou, už nejsou šťastní jako v dobách „přirozené" kultury (chybně nazývané „pohanská"). Většinou je za to potrestají, ale jejich „provinění" nenechají dopadnout na hlavu potomstva, i když například v civilní a církevní právní praxi českých zemí již od 13. století děti narozené z „nemanželského lože" byly nazývány *„bastardy" („pankarty")* (Petráň 1985, s. 302).

Rozvod býval tolerován (Puškareva 1997, s. 15). V Bulharsku se žena mohla rozvést, pokud byl manžel impotentní, homosexuální nebo když s ní špatně zacházel. Manžel se zase mohl rozvést, byla-li žena neplodná, stará nebo nemocná; tyto tři důvody platily však i v případě žádosti o rozvod ze strany manželky (Radić 1897, s. 480). Již ruský kníže Jaroslav v 11. století potíral zvyk zbavovat se těžce nemocných nebo slepých žen. Zřejmě se však tímto způsobem chovaly i ženy, neboť kníže prohlásil: *„(...) takože i ženě nělzja pustiti muža".* Manželka, jíž se dostávalo špatného zacházení, si obvykle chodila stěžovat k svému rodu, a dokonce i k církevní instituci – alespoň v pravoslavném prostředí (Levin 1989, s. 240); podnět k rozvodu mohl vzejít z kterékoli strany a rozvedení mohli svobodně znovu vstupovat do dalšího manželství.

Aby však mohla manželka od svého muže utéci, musela mít podporu svého rodu. Obvykle se po čase s manželem usmířila a vrátila se k němu. Málokdy došlo k definitivnímu rozvodu. V každém případě se zdá, že se odjakživa častěji rozváděla žena, zvlášť pokud byli ještě naživu její rodiče nebo alespoň matka (Lang 1912, s. 119). Alarmující dojem, který obvykle vyvolává četba komentářů k dnešním statistikám rozvodovosti v zemích bývalé Varšavské smlouvy, je tedy neopodstatněný. Jde o dlouhodobý jev, který už v 19. století zaznamenal historik Aleksandr Dobrjakov v pojednání o ruské ženě v předmongolském období; povšiml si, že ruské ženy jsou nezávislé, manželství bývají nepevná a právě ženy často usilují o jejich zrušení (Dobrjakov 1864).

Po celý středověk v srbských dynastiích a bosenských aristokratických rodinách platila *domaćicina* přísaha: *domaćica* pobírala plat a účastnila se porady hodnostářů. To byly výsady, jichž se nedostávalo slovanské ženě na pobřeží, kde působil vliv západního zákonodárství. Pokud historické a etnografické podklady souhlasí a potvrzují nadřazenost ženských práv ve slovanské společnosti, pak se nelze divit, že dnes zde není potřeba feminismu pociťována tak silně jako na Západě.

Západní feminismus posledních let hledá oporu v mytologii a není náhodou, že v kultu *Wicca* se stále častěji objevuje neolitická bohyně Velká Matka. U Slovanů neolitický kult Velké Matky časem slábl, ale nikdy zcela nevymizel. Sám termín *rod* znamená podle Maxe Vasmera cosi plného života, plodného, opravdového a právě ze slova rod se odvozují významy „rodit", „porod" apod. (Vasmer 1955, s. 528). Výraz rod má tedy blíže k ženským významům než k představám, jež přinesla vlastenecká ikonografie minulého století. Oleg Nikolajevič Trubačov (1959, s. 34) upozornil, že vzhledem k tomu, že *roždiť* je typický ženský výraz, má v některých slovanských dialektech rod význam „rod ženy". To se ovšem neomezuje jen na „některé slovanské dialekty": v jedné lidové písni ze Slavonie se zpívá *„nema roda dok ne rodi mama"* (Loretić 1899, s. 107). Existují ukrajinské tradice „rodu", který utvářejí potomci společné pramatky *(wspólna pramatka)*. V Radomi v Polsku se věřilo, že každá matka trůní na nebesích s roztaženýma nohama a mezi nimi stojí v řadě všechny děti, které porodila na zemi. Tyto „děti" porodily další děti – a tak se vytváří obrovitý trojúhelník (vrchol tvoří Matka) lidského pokolení, jehož základna není nikdy konečná, ledaže na konci světa (Jastrzebowski 1891, s. 865).

K tomu je třeba dodat, že u Kučů z Černé Hory se klan nebo *bratstvo* nazývá také *trbu* („lůno“). V Bosně se pro označení *bratstva* užívá termínu *srce* („děloha“). Například se říká: *„Od mog srca pet kuca.“*

Podobných příkladů by se dala najít celá řada. Jisté je, že čím víc postupujeme v čase nazpět, tím častěji se setkáme s matronymií: například v Jugoslávii se vyprávělo o *bratstvu*, které pocházelo z jedné „prababy“. A čím víc se blížíme k naší době, tyto významy mizejí, a to i v paměti těch nejstarších.

Zůstaneme-li ještě v jihoslovanských oblastech, není jistě pochyb o tom, že potkáme-li i dnes v Černé Hoře muže s prázdnýma rukama jedoucího na koni a ženu jdoucí pěšky s nákladem i několika desítek kilogramů, jde o zřejmý výraz ženské podřízenosti. Ale také v kulturách, kde bylo vyšší postavení ženy plně prokázáno, jako na Trobriandových ostrovech, nosí ženy náklady, aby mohli muži s volnýma rukama čelit nenadálému nebezpečí (Malinowski 1929, s. 22).

Zároveň je však jasné, že dnes jen málokdo bude považovat postavení ženy v takzvané slovanské společnosti za alespoň rovnocenné s mužem, pokud do těchto zemí zavítá a stane se tu svědkem scén, při nichž opilí Rusové nelidsky zacházejí se svými družkami, nebo toho, jak dnes v rodině vládne muž. V zásadě však jde o aplikaci kodexu, který možná vypadá jako výhodný pro muže, nemá však nic společného s tradičním pojetím, jehož radikální rozvrat vedl jen k vytvoření nerovnováhy, a to i v psychologii samotných mužů.

Abychom pochopili, proč nevěra nenarušovala vztah mezi manželi a nebyla ve slovanské komunitě odsuzována, pokud k ní docházelo v lesích a na polích a v určených časových obdobích, bude třeba zaměřit se podrobněji na předmanželský sexuální život u tradiční slovanské mládeže a především na zvyky dospívajících.

U žen se hranice dospívání vyznačuje dvěma hlavními mezníky – pubertou a těhotenstvím.

V jižním Rusku se poznala nedospělá dívka podle toho, že nenosila *ponjavu* – nešitou sukni přichycenou v pase látkovým páskem. Dívenky měly jen košili nebo vůbec nic. Podle Vuka Stefanoviće Karadžiće (jde však pouze o atribuci Veselina Cajkanoviće [1934]) chodila děvčata v Šibeniku až do patnácti let nahá. Ještě v 19. století nebylo nijak vzácné vidět v Černé Hoře mladé svobodné dívky, jak sedí s odhaleným poprsím u tkalcovského stavu nebo jak chodí na trh v košili (zvané *opleče*), jež ponechávala ňadra obnažená (Gasparini 1973, s. 198, poznámka 71). Oblékání *ponjavy* doprovázela celá řada hříček, jimiž dívka naznačovala, jako by se vzpírala přejít do nového stavu (Zelenin 1911, s. 6).

Pokud šla v Jugoslávii dívka při tanci do „kola“, veřejně tím dávala na vědomí, že je již zralá a případně připravená pro manželství. Ve Slavonii dívka, která šla do „kola“, byla označovaná jako *prava divojka*. Existovaly tu i další symboly (především účes a pokrytá či nepokrytá hlava), jimiž se vdaná žena odlišovala od svobodné. (Lužickým Srbkám stačil „čěpc“, to znamená páska na čele, aby se odlišily [Černý 1891, s. 399].)

Dívky si samy chystaly výbavu, a jakmile dospěly, často se scházely. Nejenže společně pracovaly, ale mnohdy (zvláště když bývaly na takzvaných „přástkách“) spávaly též mimo domov ve společných místnostech. Zde občas přijímaly i mládence a předení pak na čas odložily. Není jisté, zda tento zvyk byl normou nebo zda byl jen za určitých okolností tolerován. Faktem zůstává, že návštěvy u dívek v době „přástek“ se konávaly především vpředvečer náboženských svátků. V některých případech (například na Ukrajině) to bylo povinné a prokletí se sneslo na mládence a dívky, pokud se tohoto aktu neúčastnili: *„Kogo nema v večerki, triašča to na život, na pečeni!“* Ze strany rodičů nebývaly k takovýmto setkáním zřejmě námitky především proto, že tento zvyk býval považován za starodávný, tedy za zvyk zavedený předky, který je nutné dodržovat. Zvláštností slovanské společnosti je to, že zde nenalezneme podobná místa, kde by se shromažďovali mladí muži, kteří nanejvýš (a ještě jen velmi zřídka) přispěli na výdaje za pohostinství, které většinou nesly na svých bedrech dívky.

Podle údajů řady významných etnografů, kteří se zvykem přástek zabývali, se zdá, že v 19. století už při návštěvách mládenců k pohlavnímu styku nedocházelo, jen se o něm mluvilo v hádankách a narážkách. Přástky bývaly v zásadě jen příležitostí seznámit se se svobodnými dívkami. Byly zaznamenány i protikladné situace, kdy na jedné straně ve vztazích mezi mladými lidmi převládala nevinnost a na druhé straně sexuální moment,

pouze však ve smyslu magického zásahu do přírody. Takový typ protikladu se ve slovanské společnosti odrážel, a možná se dodnes odráží, ve studu z nahoty, kdy jsou například při křestních nebo svatebních obřadech ženy a muži obnažováni přede všemi, a přitom pro ženu by byla hanba ukázat se bez pokryté hlavy.

Sexuální akt byl u Slovanů spojován s půdou a míval magický význam. Pokud by se snad milování mladých venkovských párů na žitném snopu mohlo vykládat jako otázka pohodlí, a nikoli jako prosebný rituál za úrodnost země, pak by nebylo jasné, proč tak činili i bojaři, knížata nebo sám panovník, kteří si mohli dovolit lože mnohem pohodlnější. Také car Michal III. Fjodorovič Romanov (1596–1645) si dal přichystat svatební lože na třiceti žitných snopech na znamení úcty k tradici, která spojuje pohlavní styk s úrodností půdy. Ostatně i ve zprávách relativně nedávných se hovoří o ruských nebo srbských vesnicích, kde docházelo k pohlavnímu styku (alespoň simulovaně) mezi mladými lidmi přímo na osetých polích. Někdy, aby se úrodnosti půdy „dodala síla", se údajně užívalo i sémě kněze, který se „válel" po polích s vybranou silnou, zdravou dívkou z vesnice.

Stejně jako bývá falus dáván do vztahu s rádlem, i ženská nahota a vlhkost pomáhají polím. Jsou známy případy, kdy pole obcházely nahé dívky, aby ochránily jejich dary před přemírou slunečního žáru. V Polsku chodívali kdysi muži rozbíjet na pole nádoby, v nichž ženy přechovávaly barvy na barvení vlny, aby ženská moč, užívaná na přípravu zelené a modré, působila proti suchu.

Neexistuje žádné specifické údobí přechodu ze stavu svobodné ženy do stavu ženy vdané. Vdaná žena je ve skutečnosti ta, která porodí, dá potomstvo, je plodná, stejně jako *„popowa swynja"*, jak se říká na Ukrajině (Siewiński 1904, s. 72). Čím bude mateřství silnější, tím bude žena přitažlivější – jak se zpívá v běloruské písni, v níž je mladík vyzýván, aby se podíval na obrovskou vaginu dívky, než si ji vezme za ženu (předpokládalo se tedy, že nebude panna): *„Piriadoch moj miloj, ma mine gleduči, a ni tak na mine, jak na maju p***. A maja p*** sjami saž širiny"* (Dobrovoľskij 1903, s. 266–267).

K ztrátě panenství docházelo v době, kdy dívka začala nosit zástěru nebo změnila účes. Nebyl to však nijak zvlášť významný předěl v životě svobodné dívky, mezník, který by měl znamenat přechod z jednoho stavu do jiného. První křesťanští kronikáři považovali předmanželský sexuální styk mladých Slovanů za odsouzeníhodné chování. Známá je například pasáž z *Povesti vremennych let* (12. století), kde se praví, že Slované (Radimiči, Vjatiči a Severjané) – *„žili v lese jako zvěř"*, především proto, že *„sňatky u nich nebyly, nýbrž jen místa ke hrám mezi vesnicemi; scházeli se ke hrám, k různým běsovským tancům a zpěvům, a odtud si každý unášel ženu, s kterou se kdo smluvil"* (Mathauserová 1984, s. 36). Dalo by se očekávat, že během staletí křesťanského represivního působení bylo takovéto „chlípné" chování vymýceno. I když analýza dnešního sexuálního chování ve slovanských zemích může být plodem profanace, k níž došlo po rozšíření industriální, materialistické společnosti v globálním měřítku, faktem zůstává, že etnografické zprávy z 19. století dokládají přetrvávání předmanželských zvyků a nedostatečné uchycení jisté „cudnosti". V roce 1900 se například polský etnograf Ernest Łuniński pohoršoval, když viděl huculské dívky, jak se procházejí po ulicích nahé (Gasparini 1973, s. 408), třebaže toto chování bylo známé, dokonce se o něm zmiňovali i autoři *Ottova slovníku naučného*. Łuniński nechápal, jak je možné, že ve společenství natolik vzdáleném od ostrovů v Tichém oceánu nebo od rovníkové Afriky a naopak tak geograficky blízkému jeho světu není nahota hříchem. Z téže doby pocházejí i první statistická bádání, z nichž vyplývá, že navzdory katolickým konvencím například dvacet procent dívek ze západního Malopolska přicházelo o panenství ještě před svatbou. V Srbsku bývalo vzácné, aby dívka předstoupila před oltář nedotčená, i když už nešlo o styky mezi mládeží, ale s ženatými muži, jak je obvyklé i dnes. Valtazar Bogišić mimo jiné poukázal, že nezachovaná bezúhonnost nevěsty nepředstavovala překážku pro uzavření manželství ani v očích srbské církve, tím méně pak lidu; konstatoval také, že ve slovanských zemích nebývá svobodná matka nijak zavržena (Bogišić 1874, s. 631–633). Stejný postoj nacházíme v kraji okolo Chelmu, kde *„svedení není považováno za zločin"*. Goralové ve Slezsku považují sexuální vztahy mezi mladými za přirozené, třebaže má církev v kraji silný vliv. Za zvuku velikonočních zvonů navlékala například huculská dívka na šňůrku zástěry knoflíky, při každém úderu jeden: kolik bude knoflíků, tolikrát se bude

moci spojit se svým milým, aniž by se musela bát následků – po každém styku knoflík stáhne ... (Schnaider 1899, s. 214).

V Polesí nedaleko Mozyru bývalo vzácností, aby dívka před svatbou neměla milence. Nebylo jí to nikterak vytýkáno, naopak obvykle ta, která měla poměr s více muži, sehnala „lepší partii".

V Kazaňské gubernii bývalo údajně velmi obtížné najít dívku starší sedmnácti let, která by byla panna. Na Sibiři bylo obvyklé (podle demografů z druhé poloviny 19. století), že dívka měla pohlavní styk už ve čtrnácti, a pokud jí to příroda umožnila – i ve dvanácti (Jakuškin 1896, s. 115). Pravoslavná církev si byla vědoma, že u mládeže nemůže kontrolovat její sexuální tužby, a tak se ji snažila přesvědčit, aby brzy uzavřela sňatek, doufajíc, že sexuální aktivita bude provozována jen v manželském loži (Levin 1989, s. 165). Ale například v oblasti Vetlugy (v gubernii Nižnij Novgorod) dívky s vdavkami nespěchaly. V otcovském domě měly svobodu a provdaly se, až se zamilovaly, ledaže by z neopatrnosti měl jejich sexuální život (nikoli milostný) za následek těhotenství. Budoucí manžel neměl proti těmto „pokleskům" námitky. Podle Michaila Pospelova nepřesahoval počet mladých panen tři desetiny procenta (Pospelov 1887, s. 111). Někteří etnografové se ostatně svobodného chování slovanské mládeže účastnili, jako Jan Witort, jenž studoval tzv. *Ius primae noctis* u obyvatel na pobřeží Bílého moře a v Oněžském kraji.

V srbském Sremu přicházely dívky o panenství v nejútlejším věku. U nevěst v některých oblastech Makedonie nebyl na konci 19. století pojem panenství znám (Volkov 1895, s. 33). Mezi Rusy a poruštěnými domorodci na Sibiři je obtížné nalézt nedotčené dívky: říkávalo se tu, že žena není jako chléb, který když sníš, je po něm – neboli žena se užitím „nespotřebovává".

Ročním obdobím, kdy se mladí lidé nejvíce oddávali milostným hrátkám, byl letní slunovrat, oslavovaný známými svátky, jako je Jarilo a Kupalo. Církev sice tyto svátky už odedávna zakazovala pro „obscénnosti", k nimž při takových příležitostech docházelo (Jefimenko 1869, s. 85), avšak lidové mínění považovalo účast na nich pro mladé za povinnou: *„Bo jak ne prijdeš na Kupajla, to vyidi z tebe duša i para."*

Také v Srbsku se po *„litija"* nebo *„zadušna"* konaly noční tance, které poskytovaly mladým lidem vynikající příležitosti spočinout si v objetí.

Někdy mladý pár vstupoval do více či méně intimního vztahu izolovaně, kdy mladík přespával u dívky doma. Lidové písničky ve všech slovanských zemích vyprávějí jak o iniciativě ze strany dívek (*„Ty pridi-tka, dobryj molodyc, zanačuj, zanačuj u miane nočinku!"* ve Smolensku; *„Perenaczuji muoj mileńki, choč nuoczku sa mnoj"* v Bělorusku; *„Dojdi, diko, ma u koje doba, moja ti je otvorena soba"* ve Slavonii), tak i ze strany mládenců (*„Moja Kasieńko, otwór-ze! – Dość-em ci sie, Jasiu, dość naotwierzala, zadnej ja sa nocki nie porachowala"* v Polsku). Někdy otevře dveře mladému muži matka, která radí dceři, ať si užije, dokud je svobodná (*„Guljaj, Sašenko, poka voljuška svoja, ne pokrita golova. Pokraetsja golova, minuetsja gulba"* u Vjatičů). Goralé ve Slezsku vyzývali mladé snoubence, ať jdou do předsíně, aby se lépe poznali, pokud tak neučinili už dříve. V noci spávali spolu, hlavně proto, aby měl mládenec možnost zkontrolovat, zda dívka není *„nienormalnie rozwinieta"*. Někdy tuto kontrolu prováděl kmotr, což znamenalo, že s dívkou strávil noc (Gasparini 1973, s. 412). Italský badatel Evel Gasparini však podotýká, že předmanželská volnost předpokládala obezřetnost, aby nedošlo k otěhotnění, neboť Slované dbali o budoucnost dětí, aby měly otce, který by se o ně postaral; tento zvyk staví Gasparini do protikladu k zvyklostem východních Finů, kteří si naopak podobné problémy vůbec nepřipouštěli (Gasparini 1973, s. 423). Ale i v případě narození nemanželských dětí existovala i u Slovanů opatření, na jejichž základě jim společenství zajišťovalo přežití.

S těmito otázkami souvisí problematika užití antikoncepce (částečně se jí zabýval i Lubor Niederle, 1912, s. 120, poznámka 2). Odjakživa a zřejmě nejčastěji se praktikoval *coitus interruptus*. Když mužské sémě nemohlo sloužit k reprodukci, bylo pravděpodobně darováno Matce Zemi, která už věděla, jak je zužitkovat. Tím se vysvětluje i snaha mladých spojovat se spíše venku než doma na loži.

Pokud se týče koitálních poloh, rozsáhlá studie americké badatelky Evy Levinové o církevních zpovědnících dokázala, že sexuální aktivita Slovanů v žádném případě nebyla omezena jen na „přirozenou" misionářskou pozici, jak chtěli pro-

sadit církevní představitelé (Levin 1989, s. 172). Naopak byly známy a rozsáhle praktikovány rozmanité sexuální polohy a projevy, včetně mimovaginálních. Hojně je zároveň doložen apotropaický obyčej obnažování genitálií (Toporkov 1995, s. 10), podobně jako řecké *anasyrma*, kde falus byl symbolem síly a vagina symbolem života (Di Nola 1984, s. 21).

Typ morálky, který pochází z Předního východu a po Evropě se rozšířil prostřednictvím křesťanství, se postupně ujal též na venkově a v průběhu doby zasáhl i místa od nových center nejvzdálenější. Sexuální akt nebýval u mladých lidí v předkřesťanské době znakem hříchu. Setkáním různých mentalit se vytvořila situace, v níž se na jedné straně církvi nikdy nezdařilo do základu vymýtit afinitu k předmanželským stykům, na druhé straně se však do společnosti stále více vkrádal pocit hříchu a původní zvyky a obyčeje se narušily.

Od 18. století byly střety kultur stále ostřejší. Například do Volyňska a na Ukrajinu byly povolávány četnické hlídky, aby dohlížely na život vesnice a zabránily mladým se scházet (Korobka 1895, s. 32). V Srbsku od roku 1833 hrozil kníže Miloš v různých dekretech za nevázaný sexuální život vězením a výpraskem. I když stát a církev dosáhly jen částečných úspěchů a ani těmi nejtvrdšími represáliemi se jim nepodařilo vymýtit staré zvyky, začala společenství sama provádět restrikce, neboť hrátky nabývaly povahy sexuálních a alkoholických orgií a už neměly žádnou společenskou ani rituální funkci. Kromě toho pod vlivem křesťanské ideologie stále více mladých lidí zakoušelo pocit hříchu, takže sexuální hrátky se pro ně staly pouze vyjádřením jejich transgrese.

Působením horlivé a vytrvalé církevní propagandy se i mezi Slovany stále výrazněji prosazoval zvyk, který vedl společnost (a tedy i ženicha) k tomu, aby vyhledával bezúhonnou nevěstu. Podobně jako v klasických patriarchálních společnostech, i ve slovanském světě se rozšířily různé způsoby, jak ověřovat, zda nedošlo k defloraci. Ve slovanských zemích míval požadavek na nevěstinu bezúhonnost často účel *„zachovat zdravé stádo"* (Gasparini 1973, s. 423). Uvážíme-li, že stará slovanská společnost byla převážně zemědělská, pak je zřejmé, že tabu panenskosti je něco, co přišlo nepochybně zvnějšku a co se ve společnosti uchytilo také díky tomu, že se časem rozšířily kultury pasteveckého typu. Tak se i ve slovanských zemích setkáme s případy, nikoli však obecně platnými, kdy se panenství nevěsty dokazovalo zkoumáním prádla *(osmotr belja)*. To odkazuje opět k proslulému *vexillum castitatis*, tedy k zakrvácenému prostěradlu či bílému plátnu, jež se po svatební noci ukazuje přátelům a rodičům, jak se dodnes děje v některých místech jižní Itálie a v arabském světě.

Není nám známo, že by byla provedena speciální bádání zaměřená na postupující zvyk trestat slovanské nevěsty, které nebyly panny. Například v Rusku pokud pop nemohl potvrdit panenství nevěsty, nutil ji, aby nazítří po svatbě třikrát obešla kostel po kolenou. V jiných slovanských zemích (zejména v Bulharsku a na Ukrajině) se však dospělo až k přemrštěnému nakládání s ženami, srovnatelnému pouze s některými africkými oblastmi (Gasparini 1973, s. 426) – zřejmě vzhledem k příliš velké poddajnosti slovanské společnosti vůči tomu, co se násilím požaduje od prostých a čistých vztahů. Ale slovanské rodiny si dávaly dobrý pozor, aby takové důkazy neposkytly, vzhledem k tomu, že jen zřídkakdy se našla rodina s nedotčenou nevěstou (Jakuškin 1896, s. 153). Podle Lubora Niederla například na Uherskobrodsku bylo na sklonku 19. století více než devadesát procent nevěst deflorováno před svatbou (Niederle 1911, s. 120, poznámka 2).

Církevního původu budou pravděpodobně i ona tabu, která se někdy vytvářela kolem menstruační krve, jíž se kdysi pravděpodobně užívalo na přípravu magických nápojů lásky (Niederle 1917, s. 220), a kolem samotné menstruující Slovanky. Na počátku 20. století poukazoval Oskar Kolberg, že se v Polsku často zakazovalo menstruující ženě vstoupit do kostela.

Je také známo, že v Rusku nesměla menstruující žena péci pro muže chléb a že v Rusku a Srbsku se ženy v ony dny měly ukrývat před rodinnými příslušníky (nebo cizími lidmi) mužského pohlaví. Podobných příkladů a dokladů existuje mnoho.

Z toho, co bylo dosud řečeno, a po oproštění se od početných klišé, bohužel stále ještě kolujících i ve vědecké literatuře (Kon 1997, s. 11), lze snad nastínit, jak vypadala tradiční slovanská morálka: naprostá sexuální svoboda v době dospívání za účelem prozkoumání vlastního těla a schopností uspokojit partnera, ale i jako obecně přímluvný vztah sil mládí k přírodě; stálost manželské-

ho svazku, aby byl zajištěn zdravý růst potomstva a aby se pak manželský pár začal sexuálně chovat usedleji a v zásadě méně promiskuitně. V každém případě znamenal koitus moment přemožení smrti (Toporkov 1995, s. 17).

Navzdory zákazům se obecně nikdy nepodařilo definitivně potlačit jádro tradiční kultury, která viděla v sexu důležitý moment pro dospívání mladých, třebaže magické konotace už nepřicházely v úvahu.

V určitých údobích a situacích se tolerovala jak polygynie, tak polyandrie. Jako poměrně známý příklad polygynie lze uvést harém kyjevského knížete Vladimira I. Svjatoslaviče (zemřel v roce 1015) (5 manželek a 200 až 300 souložnic v každém z hlavních měst Rusi) a franského kupce Sáma, tvůrce první slovanské říše na českém území v 30.–40. letech 7. století (12 „slovanských" manželek). Dále lze uvést různé dekrety moskevských patriarchů, kteří od 16. století oficiálně prohlašovali, že nepovažují za cizoložství spojení ženatých mužů se svobodnými dívkami (Gasparini 1973, s. 487). V českých zemích však tato forma „concubinatu" byla ve středověku omezena spíše jen na nejvyšší šlechtu (Charvát 1999, s. 71). Jako příklad polyandrie připomeňme již zmíněný zvyk *snochačestva*.

Dále lze přihlížet i k známé citaci Achmeda Ibn-Fadlána o zvyku slovanských žen, které po smrti svého pána nejprve souloží s dalšími muži v komunitě a pak lehávají s šesti z jeho nejbližších příbuzných. Zdá se tedy, jako by v základu sexuálního a společenského chování u starých Slovanů byly příkazy a obyčeje „neolitického" typu, totiž uctívání plodnosti, a to na úkor nejednoznačného a většinou málo srozumitelného pojetí sexuální „věrnosti", alespoň v předmanželském období. (Je známo, že patriarchální společnosti předpokládaly věrnost ženy vůči muži od jejího narození až do její smrti, nikoli omezeně na období, kdy byla svázána se svým partnerem.) Jiný prvek, který nás vrací do „neolitu" staré slovanské společnosti (a nejen slovanské), se týká porodních zvyků slovanských žen. K porodu přicházela žena většinou poté, co žila skryta v ústraní. To může vést k domněnce, že u slovanských žen, podobně jako u žen pravěkých, dlouho přetrvávala obava z přítomnosti zlých duchů, kteří by mohli porod narušit.

Je známo, že porodní metody, dnes nazývané „aktivní", kdy si žena během porodu vybírá polohu, která jí nejvíc vyhovuje, byly praktikovány odjakživa, navzdory odedávné a zvlášť dnes všemocné byrokracii a lékařské domýšlivosti.

Je příznačné, že na rozdíl od valné většiny moderních evropských zemí ztratily některé slovanské země teprve v posledních letech povědomí o tom, co bývaly jejich tradiční sexuální zvyky. Ještě v srpnu 1990, uprostřed debat o tom, zda má být v Jugoslávii povolena pornografie, zaznělo, že by stačilo zeptat se vlastních babiček, co dělávaly, když byly mladé, na vesnických slavnostech – a přestali bychom se pohoršovat.

Jiným příkladem slovanské specifičnosti by mohla být benevolence, s níž se například v České republice nahlíží na problém znásilnění, zvlášť když k němu dojde v opilosti. (Opačný trend by mohl být reprezentován novým zákonem o sexuálním zneužití přijatým Poslaneckou sněmovnou Parlamentu České republiky dne 28. února 2001.) Požadavek vojenské policie Spojených států amerických potrestat dva české vojáky z kontingentu IFOR v Bosně, kteří podle americké interpretace „znásilnili" příslušnici americké armády, s níž předtím řádně popili, byl českou stranou odmítnut.

Vysocí čeští vojenští činitelé se vyjádřili, že takovýto akt v podobné situaci není v rozporu se zákony a kulturními zvyklostmi země, odkud oba vojáci pocházejí.

Toto stanovisko a k tomu statistické údaje hovořící o velkých počtech případů sexuálního násilí, k nimž se české ženy přiznávají, ale které nenahlásí, může být jedině výzvou k dalšímu bádání nad minulostí, aby bylo možné pochopit přítomnost i s jejími anomáliemi.

Fakt, že moderní svět přináší anomálie, bylo jasné už starým Slovanům. Jejich představa světa, spojená s cykličností doby, v níž sex představoval jednu z hlavních epifanií obrody, byla naprosto „lhostejná" k jakémukoli pokroku, který mohl zaručit takzvaně „lepší" životní podmínky.

Sexualita, erotika a láska ve výtvarném umění

„Vždyť je to spoušť," vyhrkl prudce děda Janeček. „Tuhle koukám, jeden takový usmrkanec čmalikuje hlinkou na stěnu podobu bizona. Já mu dal pohlavek, ale syn říká: Jen ho nechte, vždyť ten bizon je jako živý! – No to už přestává všecko! Copak se kdy dělaly takové zbytečnosti? Nemáš-li co na práci, kluku, tak otesávej nějaký pazourek, ale nemaluj bizony na stěnu!"

Paní Janečková sevřela přísně rty: „Kdyby jen bizony," utrousila po chvilce.

„Co teda?" ptal se děda.

„Ale nic," bránila se paní Janečková, „mně je hanba to říct – Tak abys věděl," rozhodla se náhle, „dnes ráno jsem našla ... v jeskyni ... kus mamutího klu. Byl vyřezaný ... jako nahatá ženská. Prsy a všecko, víš?"

„Ale jdi," užasl staroch. „A kdo to vyřezal?"

Čapek, Karel (1983): *Kniha apokryfů*. Praha: Československý spisovatel, 1983, s. 24.

Hořekování paleolitických manželů Janečkových z Čapkovy *Knihy apokryfů* nad nepraktickým počínáním mladé generace jako by předznamenávalo postoje mnohých vědců v poslední třetině 19. století, kdy se začaly objevovat nálezy maleb na stěnách jeskyní mladopaleolitických lovců. Vyslovovali a hájili totiž názor, že nejstarší umění vzniklo z uměleckého cítění a chtění svých tvůrců, tedy z čistě estetických důvodů a pouze pro dekorativní účely. Jiní vědci dokonce prohlašovali malby, které v roce 1879 objevil Marcelino de Sautuola v jeskyni Altamiře, za podvrh. Byli v zajetí tehdejších evolucionistických koncepcí o celkové primitivnosti v období loveckého způsobu života, podle nichž nemělo umění v tak dávných dobách existovat. Nemohli uvěřit, že by lovci a sběrači žijící před dvaceti tisíci lety na pokraji neustálého hladu a sužovaní krutými přírodními podmínkami poslední doby ledové dokázali vytvořit umění takové úchvatné krásy, formální a technické dokonalosti.

Více než sto let uznáváme existenci paleolitického umění a hypotézy věhlasných znalců Henriho Breuile, Andrého Leroi-Gourhana a dalších badatelů o jeho rozmanité polyfunkčnosti a dlouhém vývoji počínajícím před 30 000 lety nedokonalými pokusy, otisky rukou a beztvarými barevnými skvrnami a končícím sofistikovaným zachycením zvířecích i lidských postav v malbě, rytině i skulptuře. Od roku 1995, kdy ve francouzské jeskyni Chauvet byly objeveny vynikající malby zvířat i lidských postav překračující stáří 30 000 let, tedy dosavadní mezník vznikání umění, musíme opustit i toto schéma (obr. 5–7).

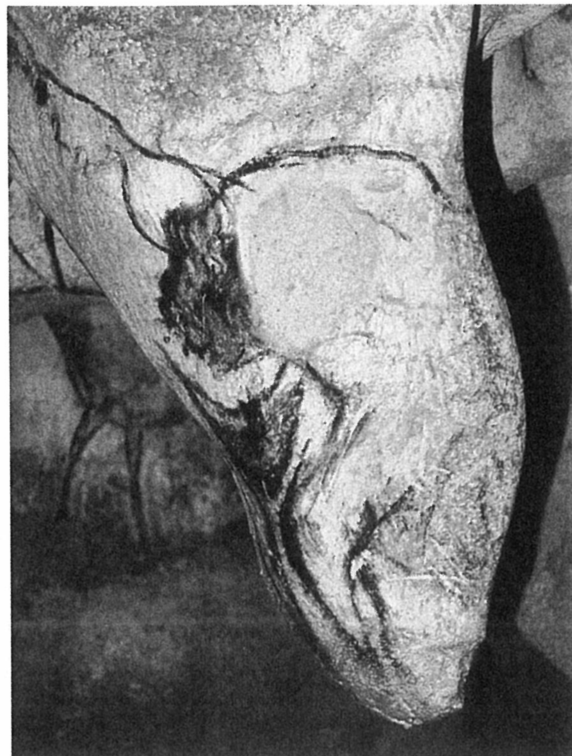
Jakkoli může podobný nečekaný objev pozměnit mnohé naše „neotřesitelné" teorie o nejrůznějších rysech světa prehistorie, tedy společnosti „bez písma", stěží lze očekávat nález, který by změnil fakt doložený a stále znovu potvrzovaný mnoha tisíci dokladů, že první písmo a první literatura vznikly díky Sumerům ve starověké Mezopotámii před pěti tisíci lety, současně nebo o něco později v Egyptě, poté v Číně a postupně v dalších ostrůvcích městských civilizací jinde na světě, založených na rozvíjení nového a produktivního způsobu obživy – zemědělství. Není proto nesmyslné, nebo přinejmenším paradoxní otevírat knihu „nejkrásnějších milostných scén" světové literatury prehistorií, dokonce starší dobou kamennou? Nedopustíme se přeceněním arche-

5 Anonym, „*Nejstarší malba ženy*“, kolem roku 30 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura aurignacienu (?), malba černou barvou na vápencové stěně jeskyně Chauvet, naleziště: jeskyně Chauvet u Pont-d'Arc, Francie.

Malba zachycuje ženu a býka. V čelním pohledu dominuje spodní část ženského těla s výrazným pubickým trojúhelníkem (obr. 5), zatímco v bočním pohledu dominuje postava býka (obr. 6). Malba ženy svými proporcemi předznamenává pojetí gravettských venuší a ještě nápadněji například magdalénské reliéfy z Roc-aux-Sorciers. Malby v jeskyni Chauvet v údolí řeky Ardèche byly objeveny v posledním desetiletí 20. století a jsou zatím nejstarším nalezištěm s dokonalými jeskynními malbami, mezi nimiž se objevují i motivy související zřejmě s kultem plodnosti.

ologických dokladů podobné chyby jako někdejší evolucionisté jejich nedoceněním? Nevznikne další příběh vypovídající jen o fantazii spisovatele obracejícího se do dávných dob proto, aby vyostřeněji ukázal současné problémy?

6 Anonym, „*Býk a žena*“, kolem roku 30 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura aurignacienu (?), malba černou barvou na vápencové stěně jeskyně Chauvet, naleziště: jeskyně Chauvet u Pont-d'Arc, Francie.

V bočním pohledu dominuje obrys býčího těla, při natočení tohoto obrazu se objeví kontury těla ženského (obr. 5).

Předpokládejme, že snad každý předmět vytvořený lidskou rukou – artefakt – je od člověka nadán jazykem, že je svého druhu literárním dokladem. Lidé používají artefakt k dělání něčeho a mezi sebou i k tomu, aby jím něco sdělovali. Artefakt nezastupuje jen sám sebe, ale je chápán také jako symbol něčeho jiného. Nejjednodušší jazyky nepotřebují slov, vystačí s gesty, posuňky, výrazy. Všichni dobře víme, co znamená zamračení nebo úsměv. Lampasy na kalhotách nejsou jen kusem látky, nýbrž i označením generála, baletního mistra nebo vrchního číšníka. Šaty možná dělají člověka, ale v každém případě o něm mluví. Černé vyprávějí o koncertu či o pohřbu, minisukně babičky o tom, že se cítí mladá. Honosný barvitý kroj ze Slovácka je také artefaktem, byť ne pravěkým, stejně jako naše dnešní šaty, neustále obměňované a proměňované módou. S námi se lidový kroj moc nebaví, nanejvýš utrousí, že jeho tvůrci byli lidé s citem pro barvu, tvar a ornament. Zato

7a Anonym, *„Skupina zvířat"*, kolem roku 30 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura aurignacienu (?), malba černou barvou na vápencové stěně jeskyně Chauvet, naleziště: jeskyně Chauvet u Pont-d'Arc, Francie.

s odborníkem, etnografem, se rozhovoří mnohem sdílněji. A nejsdílněji se choval v době, kdy byl ušit. Známe-li jazyk kroje, prozradí nám mnoho o tom, kdo byl jeho nositelem a jaké národnosti, z kterého kraje, popřípadě i z které vesnice pocházel, jakou měl stavovskou příslušnost, náboženství, povolání, zda jej nosil ve svátek či ve všední den, jakého byl věku ...

Ale u symbolů se lidé musí domluvit o jejich významu. Právě v tom vězí někdy velké potíže; u nás je znakem smutku černá barva, u Číňanů bílá. Porozumíme proto symbolickému jazyku pravěkých artefaktů, pokud jsme nebyli přítomni, když lidé určovali jejich smysl? Je to těžké, mnohem obtížnější než odhalování tajemství neznámého písma.

Symbol se tedy vytváří jedině dohodou, při práci, v rozmluvě, v dialogu. Každý symbol může existovat jen díky tomu, že je součástí symbolického jazyka, že vstupuje neustále do spojení s jinými symboly, které spoluurčují jeho význam. *„Drž se věci, slova budou následovat!"* doporučoval známý odpůrce Kartága Marcus Porcius Cato Starší, a měl jen část pravdy, neboť někdy věci následují až za slovy. Slova a věci nejsou totéž, avšak k tomu, aby mohly jedny druhé následovat – k tomu, aby nám jazyk sloužil a věci byly pro nás – musí mít podobnou skladbu, podobný vzorec, podobnou strukturu. Lidé se spojují pomocí jazyka a na druhé straně zase svou prací, činností slučují věci. Lidé-lovci dovedou rozpojit a spojit věci (= terén, kyj, oštěp, mamut) s činností (= rozdělení, obklíčení, krytí, úder) a se slovy a jazykem (= jdi tam, vyběhni, udeř!). Jedině prostřednictvím jazyka lidé ovládají přírodu, zakládají společnosti, organizují činnost, vyrábějí artefakty a tím, že vše popisují, hodnotí a přijímají závěry, vytvářejí i své dějiny. Jazyk má tu obrovskou přednost, že s jeho pomocí nemusíme už spojovat věci, ale jen jejich symboly, znaky. Prostřednictvím jazyka získáváme více znalostí než pouhou zkušeností a navíc můžeme nabyté poznatky předávat dál. Přemýšlením, mluvením, vykládáním neustále zkoušíme nová spojení, nové možnosti – napřed slov, potom i věcí.

Totéž naštěstí nezměněně platí i o jazyku artefaktů, o lidské předmětné činnosti. Slova a věci souvisejí: Tak jako seskupení slov mají svá pravidla, svou strukturu jazyka, mohou mít obdobná pravidla i seskupení jednotlivých částí artefaktů. Přijmeme-li tento předpoklad jako výchozí krok, naváže na něho druhý: tím je výběr takových artefaktů, jež lze víceméně spojit s naším tématem.

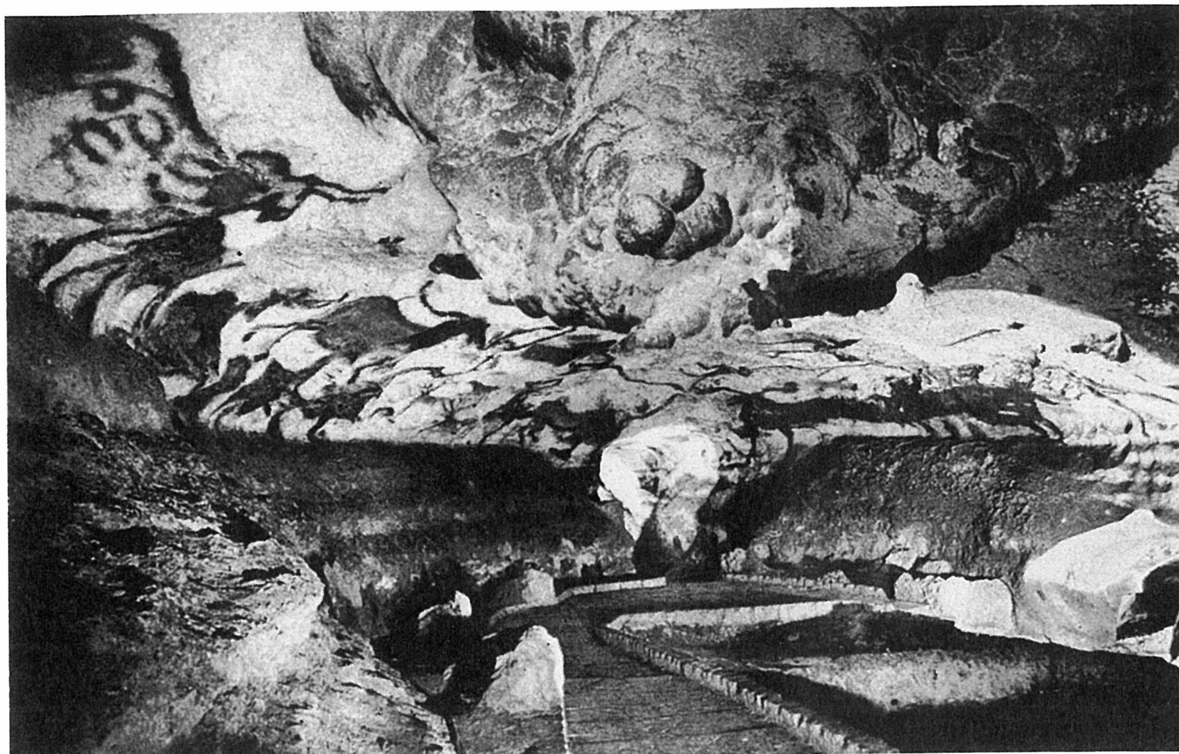
7b Anonym, *„Nosorožec“*, kolem roku 30 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura aurignacienu (?), malba černou barvou na vápencové stěně jeskyně Chauvet, naleziště: jeskyně Chauvet u Pont-d'Arc, Francie.

Nejstaršími takovými doklady jsou malířská a sochařská díla, která vytvořili lovci a sběrači mladšího paleolitu na sklonku starší doby kamenné, v období 30 000 až 10 000 let př. n. l.

Lze z paleolitických maleb, plastik, reliéfů a rytin vyčíst ještě něco více než to, o čem tyto výtvory bezprostředně svědčí, to znamená složení a původ barviv, techniky vytváření maleb a skulptur a jejich datování, estetickou a uměleckou vyspělost tvůrců, a pak z nich už jen odvodit pocit, jak působí malby na nás, moderní lidi? Lze se dostat dál za tyto artefakty a porozumět alespoň zčásti jejich tvůrcům, proč a za jakým účelem svá umělecká díla vytvářeli? Vždyť kdo z nás je schopen vyložit umění současné doby, obrazy Pabla Picassa, australských Wardamanů nebo afrických Křováků? Můžeme se pochopitelně dívat na jakékoli obrazy, symboly a předměty a vyslovovat soudy o jejich smyslu a významu, avšak existuje patrně pouze jediný způsob, jak se dobrat k jistotě – zeptat se tvůrců samých.

Pablu Picassovi otázky týkající se jeho práce mohly být a byly položeny, on se vyjádřil ale i o svých paleolitických předchůdcích. Když opouštěl jeskyni Lascaux jako jeden z prvních návštěvníků po jejím objevu v roce 1940, hluboce zasažen tím, co právě viděl, údajně řekl: *„Nevytvořili jsme nic nového!“* Mnohému může znít tento výrok paradoxně, uváží-li, že jeho autorem je člověk invenční a originální v tolika směrech. Navštivme Lascaux a porovnejme své dojmy a pocity s Picassovými.

Za vstupní částí jeskyně se otvírá nejvelkolepější prostora, pojmenovaná v moderní době Vel-

8 Anonym, *„Sixtinská kaple pravěku"*, kolem roku 15 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura staršího magdalénienu, malby červenými, žlutými a černými barvami na vápencových stěnách jeskyně Lascaux v takzvaném Velkém sále nebo v Sále býků, délka 17 m, šířka 7 m, výška 6 m, naleziště: jeskyně Lascaux u vesnice Montignac, Francie.

Právě tato část jeskyně s malbami na vápencových stěnách nejvíce přispěla k metaforickému označení Lascaux jako „Sixtinské kaple pravěku". Mnozí archeologové a historikové umění se domnívají, že v pojetí obrazů a jejich rozložení v této jeskyni a v podobných jeskyních zachytili paleolitičtí umělci svůj názor na koncepci živé přírody, vycházející z dialekticky protikladné jednoty dvou základních prvků života – mužského a ženského principu; například existuje souvislost dvojice „kůň - bizon", přičemž štíhlý kůň může představovat mužský princip a poněkud zavalitější bizon ženský princip. Pravěcí lidé užívali takové jeskyně jako svatyně ke konání rituálů – symbol totiž patrně považovali za rovnocenný živé předloze: bizon zobrazený na stěně byl možná předzvěstí úspěšného lovu, ženské sošky a plastiky snad zajišťovaly plodnost a uchování lidského rodu.

ký sál nebo Sál býků, dlouhá sedmnáct metrů, široká sedm metrů a vysoká šest metrů. Z něho vybíhá doleva úzká slepá chodba nazývaná Galerie a doprava pak vede z Velkého sálu jiná chodba – Průchod, která se po několika metrech rozšiřuje do oválné Apsidy. Na ni navazuje Chrámová loď, směřující k Síni lvic. Doprava z Apsidy vybíhá takzvaná Šachta. Na stěnách a na stropě těchto prostor je téměř 1 500 rytin a na 600 maleb, z nichž 596 znázorňuje zvířata, mezi nimiž jsou nejčetněji zastoupeni koně a tuři, pak jeleni a pouze jediný sob, 410 obrazů představuje různé geometrické obrazce a jenom na jediné malbě je zachycen člověk; k tomu přistupuje ještě „bezpočet" rozmanitých skvrn, bodů a značek (obr. 8–10).

Nejdokonalejší a nejpůsobivější malířská díla vytvořili paleolitičtí malíři ve Velkém sálu; vynikají mistrným zvládnutím křivky zvířecího těla, využitím reliéfu skály i překrýváním obrazů k zdůraznění dynamického pohybu, zvládnutím velké plochy – jedno ze zvířat je dlouhé přes pět metrů, i působivým kombinováním různých odstínů červené, žluté a černé barvy (obr. 8–9). Kdybychom měli vyjádřit pocity, které zakoušíme při pozorování maleb ve Velkém sále, možná by si leckdo připomněl Michelangelovy dynamické, jakoby nepřetržitě kolotající fresky v Sixtinské kapli, expresivní malby v kopulích barokních kostelů nebo zvolna se pohybující nebeské sféry Koperníkova modelu vesmíru v planetáriu – tak mohou působit pásy zvířat, jakoby bez ustání se pohybující a zároveň navozující mystický dojem niterného kontaktu s vesmírným děním a záhadami vzniku života a lidské existence.

9 Anonym, *„Býk, červený kůň a hnědí koně"*, kolem roku 15 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura staršího magdalénienu, malba červenými, žlutými a černými barvami na levé vápencové stěně Velkého sálu v jeskyni Lascaux, výška (býka) 310 cm, naleziště: jeskyně Lascaux u vesnice Montignac, Francie.

Jinou zvláštností jeskyně Lascaux je zachycení dramatického příběhu v Šachtě: černá obrysová malba znázorňuje velkého rozzuřeného býka se zdviženým ohonem, který se chystá rozsápat muže s ptačí hlavou, padajícího k zemi; lovci se předtím podařilo z bezprostřední blízkosti vbodnout oštěp zvířeti do břicha, načež zraněné zvíře srazilo muže k zemi s takovou silou, až lovci vyklouzl druhý oštěp z ruky (obr. 10). Scénu ještě doplňuje opodál zapíchnutá tyč s vrcholkem v podobě ptáka z profilu, což může být vrhač oštěpů, a pod tělem zvířete je jakýsi záhadný znak okrouhlého tvaru. Obraz lze vyložit i jinak: vnímáme-li lovce jako muže s maskou ptáka, který si v rituálním vytržení lehá na záda, můžeme tuto scénu přiřadit k zobrazením známým z jiných paleolitických jeskyní (například jeskyně Trois-Frères v departementu Ariège v jižní Francii, rokle Gasulla v provincii Castellón ve východním Španělsku), kde tančící s částečně ztopořeným penisem a se zvířecími maskami a jinými atributy představují symbolický lovecký rituál, který má zajistit úspěch při skutečném lovu, ale též dosáhnout dalšího rozmnožení zvěře. Pro paleolitického člověka byl lov těžištěm zápasu za přežití, takže je pochopitelné, že rituály spojoval především s úspěchem při lovu a s tajemstvím rozmnožování.

Kromě maleb a rytin byly v Lascaux nalezeny různé předměty a věci známé i z jiných paleolitických „galerií" – kamenné lampičky, palety, kamenné a kostěné nástroje, úlomky zvířecích kostí, barvivo –, jež umožňují vcelku spolehlivě rekonstruovat alespoň některé okolnosti spojené s malováním.

Podzemní prostory Lascaux museli paleolitičtí malíři uměle osvětlovat, neboť původním vstupním otvorem se dostávalo trochu denního světla jen do Velkého sálu. K osvětlení užívali kamenné lampičky, což byly jednak dokonale vybroušené artefakty, výjimečně i zdobené, jednak hrubé neopracované kamenné kusy opatřené pouze důlky pro nalití tuku a zasazení knotu, jež mohly ovšem rovněž sloužit jako malířské palety k roztírání barviv a míšení vzniklého prášku s pojivem.

10 Anonym, *„Lovecká scéna"*, kolem roku 15 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura staršího magdalénienu, malba na vápencové stěně v takzvané Šachtě v jeskyni Lascaux, délka (býka) 110 cm, naleziště: jeskyně Lascaux u vesnice Montignac, Francie.

Obraz znázorňuje velkého rozzuřeného býka, který se snad chystá rozsápat lovce s ptačí hlavou, jenž do něho předtím vrazil oštěp. Scénu ještě doplňuje opodál zapíchnutá tyč s vrcholkem v podobě ptáka z profilu, což může být vrhač oštěpů, a pod tělem zvířete je jakýsi záhadný znak okrouhlého tvaru. Obraz lze vyložit i jinak: vnímáme-li lovce jako muže s maskou ptáka, který si v rituálním vytržení lehá na záda, lze tuto scénu přiřadit k zobrazením známým z jiných paleolitických jeskyní, kde tančící s částečně ztopořeným penisem a se zvířecími maskami a jinými atributy představují symbolický lovecký rituál, který má dosáhnout úspěchu jak při skutečném lovu, tak dalšího rozmnožení zvěře. Pro paleolitického člověka byl lov těžištěm zápasu za přežití, takže je pochopitelné, že rituály spojoval především s úspěchem při lovu a s tajemstvím rozmnožování.

Červenou, žlutou a černou barvu získávali malíři z oxidů železa a oxidů manganu. Bílou barvu, kterou používali pouze k tónování, připravovali zřejmě z vápence nebo z kaolinu. Pojivo barev vytvářeli z různých složek – z tuku, vaječného bílku, krve, rostlinných šťáv nebo rybího rosolu, což vyplývá z chemických rozborů nálezů z Lascaux i z jiných jeskyní a ze současných ověřovacích experimentů. Představu o malířském náčiní si musíme učinit pouze na základě analogií z prostředí současných přírodních národů – štětce byly patrně z žíní, zvířecích chlupů nebo z rozcupovaných větévek, a tam, kde bylo potřeba vytvořit větší barevnou plochu, vypomáhali si malíři zřejmě kusem kožešiny.

Umělci v Lascaux pracovali tedy s těmi nejjednoduššími pomůckami v nehostinných tmavých a studených prostorách, osvětlovaných jen mihotavým světlem kamenných lamp. Navíc se mnohdy pohybovali ve výškách až pěti metrů nad zemí. Museli si proto stavět lešení. O tom, zdá se, svědčí hluboké přirozené otvory ve skalních stěnách Galerie, v nichž byly zakotveny silné větve utěsněné jílem, a nálezy zbytků lan spletených z rostlinných vláken, která byla možná původně použita k provázání celé konstrukce lešení.

Dávali přednost malování a rytí na hladkých stěnách světlých a jednotných odstínů, avšak rádi také záměrně a s velkou invencí využívali povrchových nerovností skály a barevných kontrastů k vyvolání nebo prohloubení iluze pohybu a perspektivy.

Uhlíky z kamenných lamp nalezených v Šachtě umožnily radiokarbonové datování v této prostoře zhruba k roku 15 000 př. n. l. a toto datum lze patrně vztáhnout na datování maleb v celé jeskyni

a zařadit ji tak do kultury magdalénienu, do doby nazývané také obdobím lovců sobů.

Na základě studia paleolitických maleb v jeskyni Lascaux i na jiných místech vytvořila francouzská badatelka Annette Laming-Emperairová teorii, že v pojetí obrazů a jejich rozložení zachytili paleolitičtí umělci svůj názor na koncepci živé přírody vycházející z dialekticky protikladné jednoty dvou základních prvků života – mužského a ženského principu (Laming-Emperaire 1962).

Na podobné úvaze založil svůj výzkum paleolitického umění francouzský archeolog André Leroi-Gourhan (Leroi-Gourhan 1965); s využitím statistiky prozkoumal obrazy, jejich rozložení a vzájemné vztahy v téměř sedmdesáti jeskyních a zjistil určité statisticky průkazné závislosti, například souvislost dvojice „kůň – bizon", přičemž štíhlého koně označil jako mužský princip a poněkud zavalitějšího bizona jako ženský princip. V nástěnných malbách, vedle nich nebo mezi nimi jsou navíc rozmístěny jednoduché znaky, které lze možná rovněž vztáhnout k pohlavní dualitě muže a ženy: trojúhelníkové a oválné obrazce, často uprostřed rozetnuté, znázorňují asi vulvu a jsou součástí ženské symboliky, kdežto čáry, oštěpy nebo řady teček patrně vyjadřují symboliku mužskou.

Paleolitičtí malíři tak sexuální polaritu mužského a ženského principu jako zdroje vzniku a uchování života povýšili na jedno z hlavních témat maleb na skalních stěnách, jež vztahovali nerozpojeně k světu lidí i k říši zvířat.

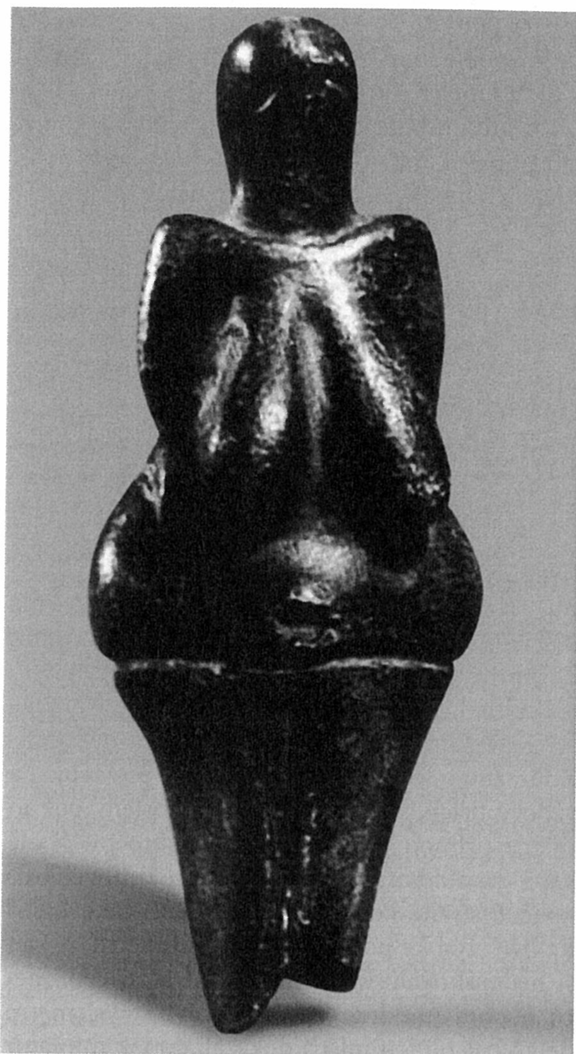
Návštěvu v jeskyni Lascaux můžeme zakončit slovy Annetty Laming-Emperairové (1962): *„Přestože stále ještě nejsme schopni objasnit smysl podzemních maleb a rytin, pouhá jejich existence prokazuje, že myšlení paleolitických lidí bylo mnohem obsažnější, než se obecně předpokládá, a že jejich umělecká inspirace daleko přerostla obzor jejich každodenních potřeb, lovu a kořisti."*

Mladopaleolitičtí sochaři a malíři byli první, kdo prostřednictvím soch, plastik, reliéfů a maleb „vyprávějí" o lásce, sexualitě, erotice lidského rodu, nikoli ovšem způsobem *an sich*, nýbrž v souvislosti s rituály, jimiž u mocných sil přírody „žádali" o plodnost, zrození, žití, přežití a znovuzrození. V kameni, hlíně, kosti a jiných materiálech i v malířských obrazech dokázali nejen vyjádřit ty tvary, které viděli v přírodě, ale také záměrnou transformací proporcí a kontrastní modelací zdůraznit určitý pohled, určitý aspekt. Stejně mistrně zvládli zkratku abstrakce a stylizace. Vystihli právě tu míru, kdy zůstane jen podstatné, bez všeho nadbytečného, dekorativního, rozptylujícího, aby hlavní sdělení naopak působilo s plnou naléhavostí.

Svět ženy a svět muže

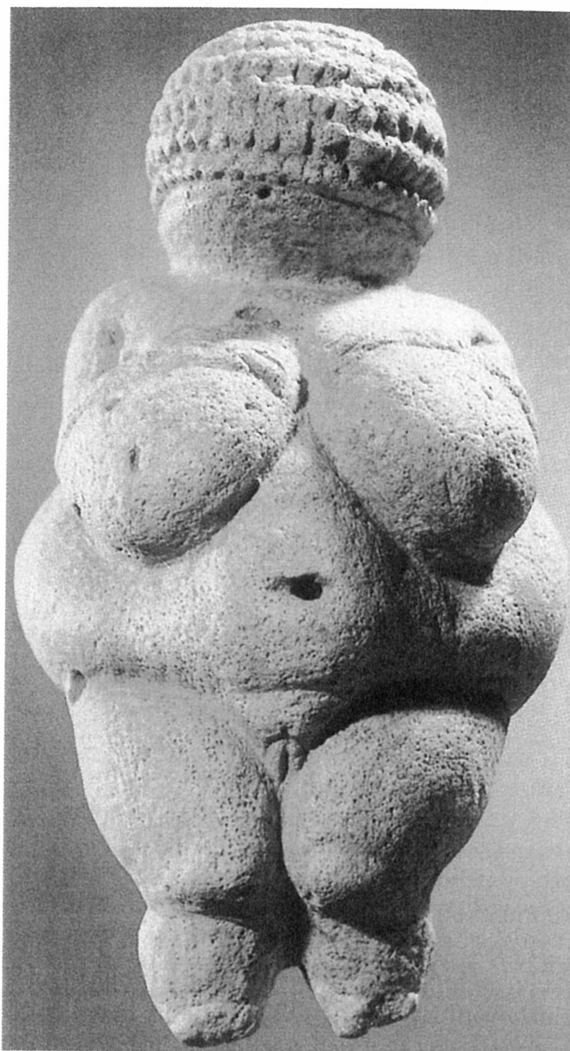
V kontextu sexuality a erotiky jsou těmi „nejviditelnějšími" artefakty zobrazení ženy. Svědčí o tom téměř dvě stě kamenných a kostěných sošek ženských postav i několik desítek ženských plastik z keramiky, pro něž se užívá označení „venuše". Byly vytvořeny před 32 000 až 11 000 lety na rozsáhlém území Eurasie: od Sibiře přes Ukrajinu, Moravu k Akvitánii a Itálii. Z formálního hlediska upozornili již André Leroi-Gourhan, Henri Delporte a Clive Gamble na podobnost velikosti i stylu, bez ohledu na to, zda jsou figurky řezány v mamutovině a kameni či modelovány z hlíny. Zdůrazňuje se, že tato podobnost se projevuje navzdory tisícikilometrovým vzdálenostem, což indikuje přímou komunikaci, porozumění, či alespoň povědomí o existenci „těch druhých" na opačné straně kontinentu. Nejmenší takové sošky byly vysoké pouze několik centimetrů, největší nedosahovaly výšky ani pětadvaceti centimetrů. Je obdivuhodné, s jakým citem a smyslem pro detail paleolitičtí mistři dokázali do tak miniaturních bloků materiálu provést tak výstižnou a výraznou modelaci.

Pro tvůrce stylově nejrozšířenějšího typu paleolitických „venuší" (například *„Pavlovská venuše"*, *„Venuše z Gagarina"*, *„Venuše z Grimaldi*, *„Venuše z Kostěnek"*, *„Venuše z Laussel"*, *„Venuše z Lespugue"*, *„Věstonická venuše"*, *„Willendorfská venuše"*) nebyly podstatné oči, hlava ani rysy tváře; dále se tento typ vyznačuje „zakrnělýma" rukama, naopak zdůrazňuje rysy symbolizující plodnost a sexualitu: vulvu, velká povislá prsa, široké boky a silná stehna, jakoby poznamenaná opakovaným mateřstvím (obr. 12–15). Přestože mají tyto plastiky proměnlivé rozměry jednotlivých proporcí, byly pro celkové vyznění a sdělení patrně vytvářeny podle jednotného kánonu založeného na obdobném filozofickém východisku paleolitické společnosti, jež svým zhuštěním do tvaru bylo sro-

11 Anonym, *„Věstonická venuše“*, 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, terakota, výška 11,5 cm, naleziště: Dolní Věstonice u Mikulova na Moravě, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Proslulou plastiku objevil v Dolních Věstonicích pod Pavlovskými vrchy na jižní Moravě v roce 1925 Karel Absolon a nazval ji Věstonická venuše. Byla vymodelována z keramické hmoty vzniklé smísením hlíny a prášku z drcených a přepálených kostí a mamutoviny. Užití keramické hmoty jako sochařského materiálu na lokalitách pod Pavlovskými vrchy je prioritním objevem tamějších lovců z hlediska celosvětového, jinak ovšem podobné zobrazení ženy (ženského božstva, „venuše“) patří stylově k nejrozšířenějšímu typu paleolitických „venuší“ v celém tehdejším prostoru Euroasie (dále například „Pavlovská venuše“, „Venuše z Gagarina“, „Venuše z Grimaldi, „Venuše z Kostěnek“, „Venuše z Laussel“, „Venuše z Lespugue“, „Willendorfská venuše“): hlava ani rysy tváře nebo oči nebyly podstatné, stejně jako ruce; naopak byla zdůrazněna velká povislá prsa, široké boky a silná stehna, jakoby poznamenaná opakovaným mateřstvím – tedy znaky snad stylizující ženskou plodnost, jejímuž kultu mohly takové plastiky sloužit. Tyto plastiky, přestože mají proměnlivé rozměry jednotlivých proporcí, byly pro celkové vyznění a sdělení patrně vytvářeny podle jednotného kánonu založeného na obdobném filozofickém východisku paleolitické společnosti: celá postava je zpracována ve tvaru kosočtverce, jehož horní vrchol vyznačuje hlavu, dolní vrchol nohy, postranní vrcholy se dotýkají boků; kružnice vkreslená ve středním poli kosočtverce vymezuje mateřské břicho; z horního okraje kružnice visí dolů velké prsy, její spodní okraj se dotýká pohlaví. Zdá se tedy, že mladopaleolitičtí umělci zobrazovali nahou ženu ve vysokém stupni těhotenství – nadto v obrysech kosočtverce, jenž je patrně prastarým znakem vulvy –, aby symbolizovali a pozitivně v rituálu ovlivňovali rodící a rozmnožovací sílu ženy, z níž pocházeli všichni členové pospolitosti a ve které viděli ztělesnění lidského sexuálního principu, zajišťujícího pokračování života.

12 Anonym, *„Willendorfská venuše“*, kolem roku 26 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, vápenec se stopami červené barvy, výška 10,7 cm, naleziště: Willendorf, Wachau, Dolní Rakousko, uloženo: Naturhistorisches Museum, Vídeň, Rakousko.

zumitelné ostatním: celá postava je zpracována ve tvaru kosočtverce, jehož horní vrchol vyznačuje hlavu, dolní vrchol nohy, postranní vrcholy se dotýkají boků; kružnice vkreslená ve středním poli kosočtverce vymezuje mateřské břicho; z horního okraje kružnice visí dolů velké prsy, její spodní okraj se dotýká pohlaví. Zdá se tedy, že mladopaleolitičtí umělci zobrazovali nahou ženu ve vysokém stupni těhotenství – nadto v obrysech kosočtverce, jenž je patrně prastarým znakem vulvy –, aby symbolizovali a pozitivně v rituálu ovlivňovali rodící a rozmnožovací sílu ženy, z níž pocházeli všichni členové společenství. Viděli v ní ztělesnění lidského sexuálního principu, jímž bylo zajišťováno pokračování života.

Často se také uvažuje o tom, že tělnatost těchto ženských idolů odpovídá ideji přežití pravěké po-

13 Anonym, *„Pavlovská venuše"*, 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, mamutovina, výška 4,5 cm, naleziště: Pavlov u Mikulova na Moravě, uloženo: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, Česká republika.

Plastika byla vyřezána z mamutoviny podle převládajícího kánonu charakterizujícího „paleolitické venuše" v celém tehdejším prostoru Euroasie.

14 Anonym, *„Venuše z Lespugue"*, kolem roku 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, mamutovina, výška 14,7 cm, naleziště: Lespugue, departement Haute-Garonne, Francie, uloženo: Musée de l'Homme, Paříž, Francie.

Ovoid, vejčitý tvar, je ve fyzické podstatě i ve formě symbolu odpradávna kulturami světa chápán jako zárodek bytí a zrodu, jako metafora vznikání a neustálého koloběhu přírodních či vesmírných sil. Také v moderním umění je motiv vejce častým archetypem, například sochaři Constantin Brâncuşi a Vincenc Makovský nebo malíř Josef Šíma připisovali tomuto elementárnímu motivu symboliku zrodu, počátku nového života, nepřetržitého kolotání a v tomto smyslu jej užívali ve svém výtvarném jazyce. Možná i paleolitický tvůrce „Venuše z Lespugue" před více než 25 000 lety předimenzováním prsů do podoby dvojvejce chtěl své plastické skladbě dát významotvorný bod, z něhož by se další důmyslnou kombinací ovoidů a elipsoidů odvíjela její symbolika a vnitřní život.

spolitosti. Vždyť podle ní nejtučnější příslušníci rodu či kmene v dobách hladomoru umírají jako poslední. Je však potřeba vzít v úvahu i to, že ještě dnes v mnoha kulturách bujné tvary představují úkaz hodný obdivu: v některých částech Afriky je korpulence náčelníka znamením moci, bohatství a zdraví. A i tisíce let po vyvoření *Willendorfské venuše* jako by z kyprosti těla vycházela zvláštní erotická přitažlivost: *„Nadměrně obézní královna tajemné země Puntu"* zobrazená na malovaném reliéfu, který zdobí terasovitý chrám egyptské královny Hatšepsuty z doby kolem roku 1470 př. n. l. v Dér el-Bahrí (str. 447) předznamenává dlouhou řadu kyprých krásek. Uveďme mezi nimi nahé ženy z *Únosu dcer Leukipovych* (kolem roku 1618) a *Hélènu Fourment* (kolem roku 1638) Petera Paula Rubense, hlavní postavu z *Turecké lázně* (1863) Jeana-Augusta-Dominiqua Ingrese nebo *Koupající se ženu s rozpuštěnými světlými vlasy* (1902–1905) Pierra-Augusta Renoira –, které vědomě či nevědomě odrážejí zálibu afro-asijské oblasti.

Tento většinový typ paleolitických venuší lze v obrysu rovněž opsat ovoidem, vejčitým tvarem, který je ve fyzické podstatě i ve formě symbolu odpradávna kulturami světa chápán jako zárodek bytí a zrodu, jako metafora vznikání a neustálého koloběhu přírodních či vesmírných sil. Také v moderním umění je motiv vejce častým archetypem, například sochaři Constantin Brâncuşi a Vincenc Makovský nebo malíř Josef Šíma připisovali tomuto elementárnímu motivu symboliku zrodu, počátku nového života, koloběhu sil a v tomto smyslu jej užívali ve svém výtvarném jazyce. Možná i paleolitický tvůrce *„Venuše z Lespugue"* před více než 25 000 lety chtěl předimenzováním prsů do podoby dvojvejce dát své plastické skladbě významotvorný bod, z něhož by se další důmyslnou kombinací ovoidů a elipsoidů odvíjela její symbolika a vnitřní život (obr. 14).

Nikoli jednoduše jako prostý odraz viděného, ale s obdivuhodným citem, záměrným zvýrazněním či potlačením jednotlivých částí postavy dokázali paleolitičtí mistři v několikacentimetrovém bloku sochařského materiálu vyjádřit zřejmě sofistikovaný záměr: například u některých exemplářů, pozorujeme-li je zepředu, se boky jeví jako vysloveně štíhlé; z profilu však upoutá, že břicho a zadek daleko přečnívají, jako by měly zdůraznit svou sexuální důležitost. Vystouplé břicho postavy

15 Anonym, *„Venuše z Laussel"*, kolem roku 15 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pozdního périgordienu, nízký reliéf ve vápenci, zdobený červenou barvou, výška 44,5 cm, naleziště: Laussel, Dordogne, Francie, uloženo: Musée de Aquitaine, Bordeaux, Francie.

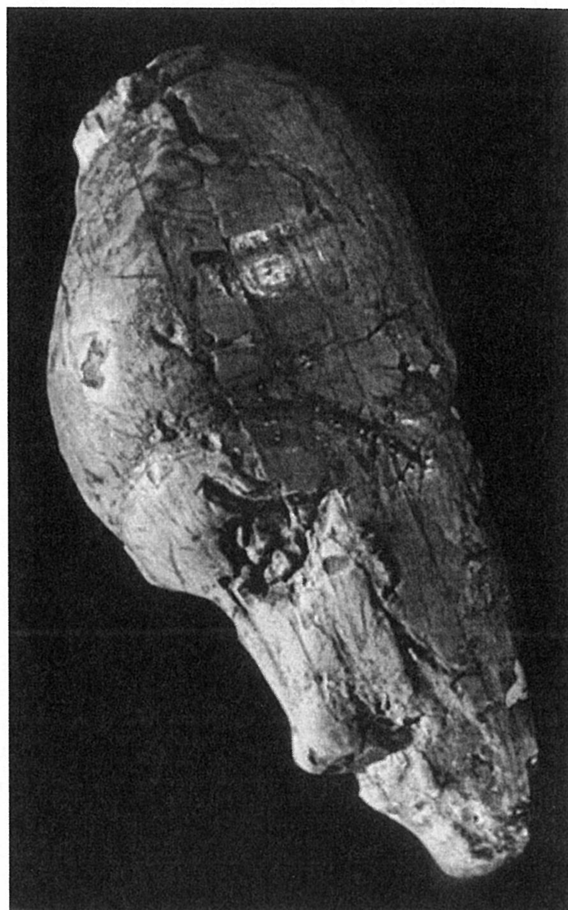
Toto zobrazení ženy patří stylově k nejrozšířenějšímu typu paleolitických „venuší", avšak roh v pravé ruce lausselské plastiky je v paleolitickém umění výjimečným atributem a jakoby předznamenává pozdější vyobrazení bohyně hojnosti.

přezdívané *La Polichinelle* (která se dnes nachází v muzeu Saint-Germain-en-Laye) z ní dělá vzdálenou předchůdkyni mladé nevěsty v *Zasnoubení Arnolfiniů* (1434) od nizozemského malíře Jana van Eycka; až do 15. století ženy zřejmě pociťovaly potřebu oblékat se způsobem, který zdůrazňoval jejich plodnost, respektive domnělou plodnost. Tyto protáhlé paleolitické postavy je možno dát do souvislosti se soškami, které dělají androgynický dojem. V některých případech mohou visící prsa či kynoucí boky být interpretovány jako varlata a protáhlé krky jako faly.

Za paleolitickými stylizacemi a transformacemi tvarů tedy tušíme metafory, synekdochy, symboly. Každé jejich dílo je patrně řečí tvarů, sdělením, literaturou, kterou jen nedokážeme jed-

noznačně číst, tak jak se daří u „nejstaršího" písma Sumerů nebo Egypťanů. Zvláště když tvůrci antropomorfní symbolismus u některých plastik zredukovali, a v jiných kompozicích naopak důmyslně prokombinovali, jako například v Dolních Věstonicích a Pavlově na jižní Moravě. Jednak v kosti vymodelovali jednoduché tyčinkovité plastiky s dvěma ovoidy v horní části, které umožňují dvojí čtení: schematizace ženské hlavy a prsou a současně mužského pohlaví; v moderní době to byl především Pablo Picasso, velký obdivovatel paleolitického umění, kdo vzkřísil ideu ztvárnění ženské hlavy v podobě mužského údu. Jednak vytvořili několik desítek ženských postav patřících k většinovému typu paleolitických venuší, mezi nimiž dominuje slavná *Věstonická venuše*. Z hlediska předchozího „čtení" se *Věstonická venuše* stává jakýmsi kryptogramem, který kombinuje ženský symbol ve spodní části těla (trojúhelníkovité nohy se silnou linií uprostřed) a mužský v části svrchní (schematická vystupující hlava a pod ní zavěšená prsa). Vysvětluje se tak, proč tato postava, na rozdíl od jiných venuší, už nemá vyjádřenu vulvu. Kompozice může symbolizovat kosmickou jednotu, vyjadřovat dichotomii ženského a mužského prvku, ale stejně tak to může být rébus nebo žert (obr. 11).

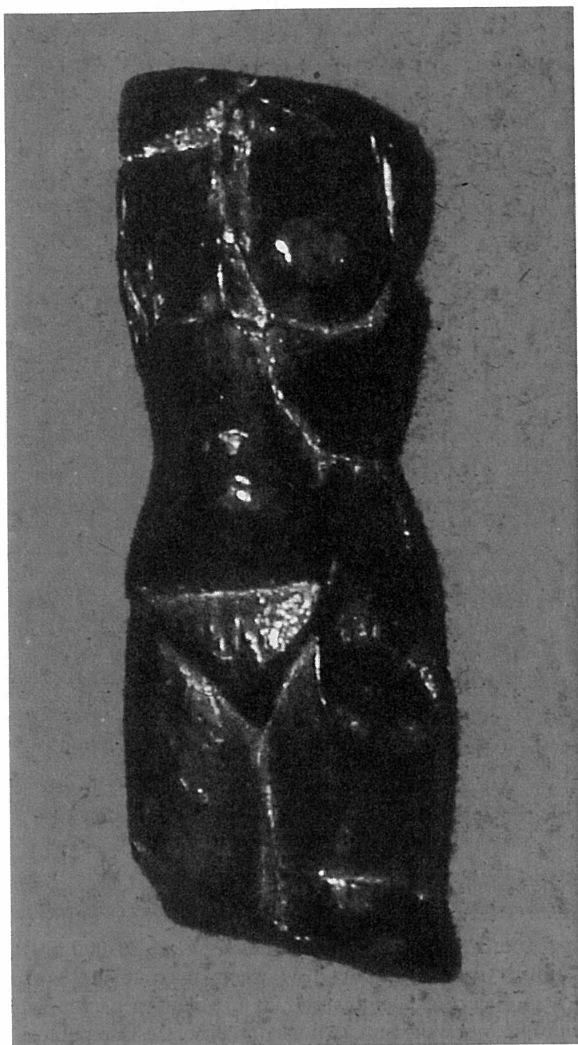
Paleolitičtí sochaři vytvářeli i „venuše", u nichž při zobrazení celé postavy nebo torza byli vnímavější ke skutečné anatomii a k zachycení vnitřního života v postoji nebo v rysech tváře. Umělec v Dolních Věstonicích vymodeloval v mamutovině realistickou tvář ženy s asymetrickými ústy, snad první konkrétní osobnosti, neboť v důsledku zranění lícního nervu byla podle objevitele, archeologa Bohuslava Klímy, podobná asymetrie příznačná pro tvář asi čtyřicetileté ženy, jejíž kostra zde byla rituálně pohřbena; tato žena zřejmě patřila k uznávaným a ctěným jedincům, snad nadaným zvláštními schopnostmi, snad spjatým s loveckými kulty pramatky, plodnosti a sexuality (obr. 16). V torzu *„Kubistická socha mladé ženy"* z Ostravy-Petřkovic umělec zdůraznil krásu mladého ženského těla (obr. 17) a v *„Portrétu mladé ženy"* z Brassempouy oduševnělost dívčího obličeje (obr. 18). Některé artefakty navozují až erotickou smyslnost: *„Necudná venuše"* z Laugerie-Basse (obr. 19), *„Odalisky"* z La Madelaine. Výjimečně byla vytvořena narativní kompozice: basreliéf *„Koitus či zrození"* z Laussel ukazuje dvě postavy v zrcadlovém obrazu, snad při aktu zrození nebo koitu (obr. 20).

16 Anonym, *„Portrét dolnověstonické ženy"*, 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, mamutovina, výška 4,7 cm, naleziště: Dolní Věstonice u Mikulova na Moravě, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Paleolitičtí sochaři vytvářeli i „venuše", u nichž při zobrazení celé postavy, portrétu nebo torza byli vnímavější ke skutečné anatomii a k zachycení vnitřního života v postoji nebo v rysech tváře. V Dolních Věstonicích umělec v mamutovině vymodeloval realistickou tvář ženy s asymetrickými ústy, snad první konkrétní osobnosti, neboť v důsledku obrny lícního nervu musela být podobná asymetrie příznačná pro tvář asi čtyřicetileté ženy, jejíž kostra zde byla rituálně pohřbena; tato žena zřejmě patřila k uznávaným a ctěným jedincům, snad nadaným zvláštními schopnostmi, možná spjatým s loveckými kulty pramatky, plodnosti a sexuality.

Muže zachycovali paleolitičtí sochaři mnohem řidčeji než ženu, ale nikoli výjimečně, jak se někdy uvádí. K nejvýraznějším nálezům se sexuální konotací patří *„Plastika muže"* z mamutoviny s náznakem pohlavního údu, která pochází z rituál-

17 Anonym, „*Kubistická socha mladé ženy*“, kolem roku 21 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, červený hematit, výška 4,7 cm, naleziště: Ostrava-Petřkovice, Česká republika, uloženo: Akademie věd České republiky, Archeologický ústav Brno.

Pravěký sochař zdůraznil krásu mladého ženského těla a maximálním zjednodušením v malém bloku nalezl základní tvarové hodnoty, podobně jako ve 20. století sochaři Constantin Brâncuşi nebo Henry Moore.

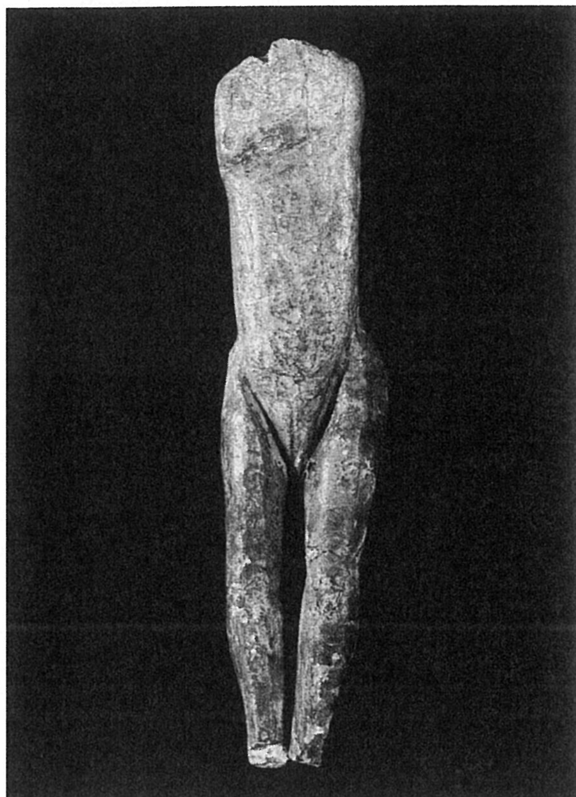

18 Anonym, „*Portrét mladé ženy*“, 20 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, mamutovina, výška 3,7 cm, naleziště: Brassempouy, Landes, Francie, uloženo: Musée des Antiquités Naturelles, St-Germain-en Laye, Francie.

Umělec zachytil oduševnělost dívčího obličeje.

ního hrobu muže v Brně (na dnešní Francouzské ulici) a rytina takzvaného *Čaroděje* (maskovaný muž se zvířecí hlavou, respektive maskou) a zvláště mocným údem z jeskynního systému Trois Frères (Ariège, Francie) (obr. 21). Jsou archetypy a předchůdci četných ithyfalických zpodobení – se vzpřímeným údem – v umění mladších pravěkých dob, starověku i rané doby historické (patrně měly společného jmenovatele ve vyjádření mužské sexuální vitality a ztělesnění principu plodnosti): tak například pro slonovinové figurky z eneolitické nagadské kultury v předdynastickém Egyptě, výtvarná zachycení bohů Geba a Mina ve starém Egyptě, ithyfalické sloupy zasvěcené řeckému bohu Hermovi, boha Priápa v antickém Římě (zobrazovaného s penisem v erekci – narážka na jeho roli boha plodnosti –, na němž někdy drží měšec plný plodů) nebo pro pětapadesát metrů vysokou postavu *Obra z Cerne Abbas* s mohutným falem, který byl vyřezán – nejpravděpodobněji v prehistorické době keltskými tvůrci (možný je však i pozdější vznik) – z travnaté plochy pokrývající svah pahorku tvořeného bělavými křídovými sedimenty v jihoanglickém hrabství Dorchesteru.

Paleolitičtí tvůrci mužskou sexuální sílu častěji stylizovali pouze jako samotný falus, někdy i s re-

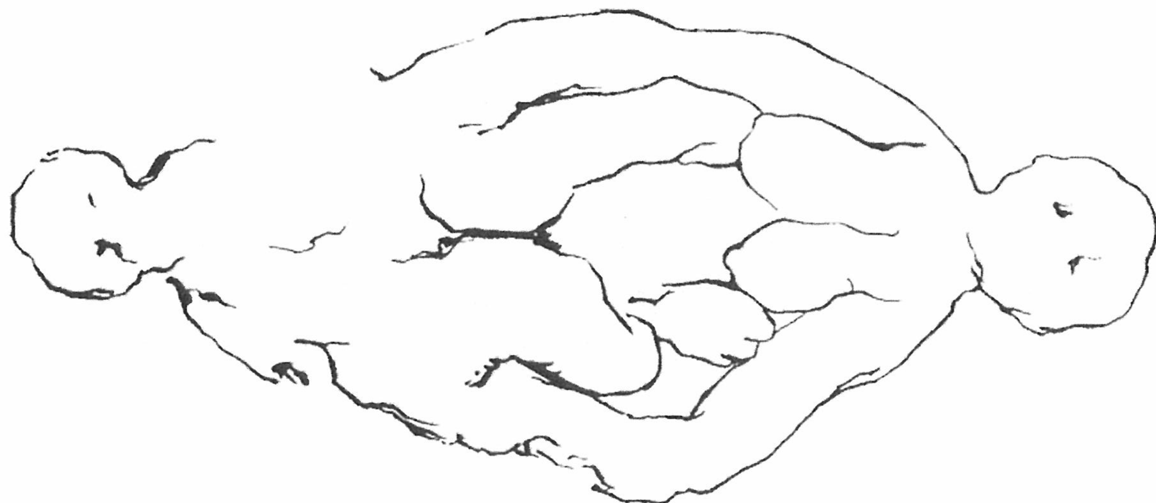

19 Anonym, „*Necudná venuše*", 15 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, mamutovina, výška 7,8 cm, naleziště: Laugerie-Basse, Dordogne, Francie, uloženo: Musée de l'Homme, Paříž, Francie.

Tento artefakt, podobně jako například basreliéf „*Odalisky*" z francouzské lokality La Madelaine, navozuje dojem až erotické smyslnosti.

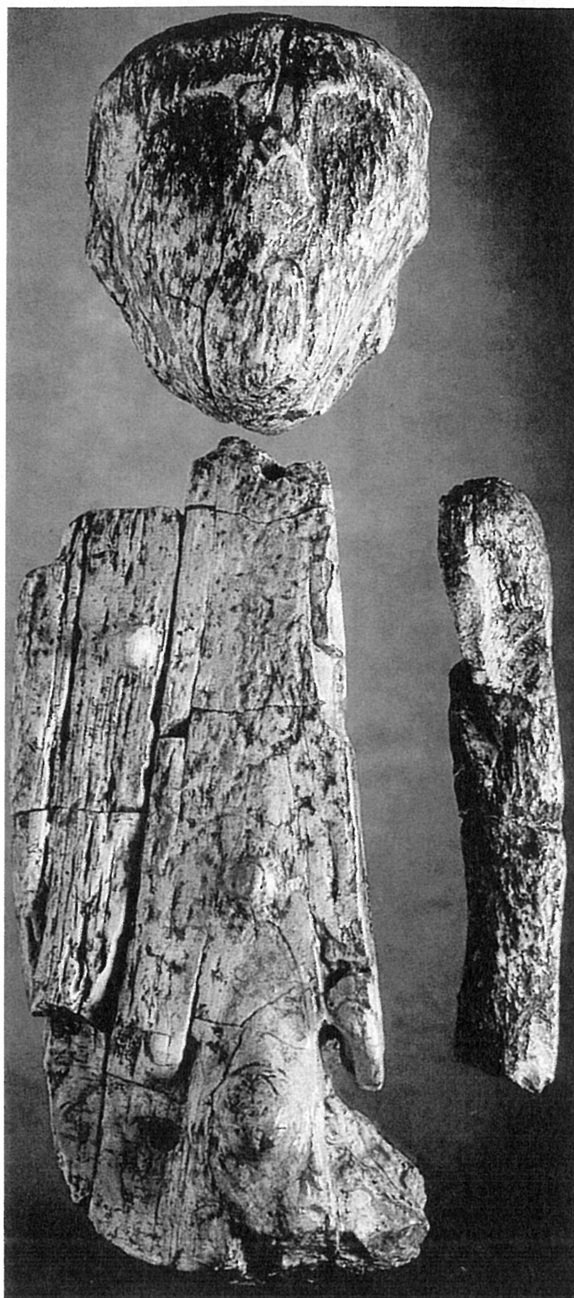
alistickým provedením obnaženého žaludu; takové předměty, vyřezané z kosti, jsou známy například z francouzských nalezišť Bruniquel, Le Placard, Gorge d'Enfer (obr. 22–23) a možná je falickým symbolem i vrcholek mamutího klu s geometrickou rytinou ženy z Předmostí u Přerova (obr. 24). Tyto předměty (kromě nálezu z Předmostí) bývají obvykle popisovány jako velitelské hole nebo vrhače oštěpů. Možná to však byly nástroje k rituální masturbaci nebo k sebeukájení, jež běžně známe z mladších kultur celého světa a v provedení z nejrůznějších materiálů, mezi nimiž je i dřevo a kost.

Podmínkou porozumění a korektní „četby" a interpretace prehistorických „uměleckých artefaktů" je ovšem znalost kulturního a chronologického kontextu a jeho podmíněnosti kulturními hranicemi. Protože v aurignacienu se figurální řezba a plastika zaměřovala spíše na témata zvířat a polozvířat, víme toho o nejstarších ženských figurkách poměrně málo (srov. pohlavně nejasnou kamennou řezbu, označovanou jako „venuše", ze Stratzingu v Rakousku). V poslední době, v průběhu zpracování inventáře Chauvetu u Pont-d'Arc jako nejstarší jeskyně s parietálním uměním, se ve změněném úhlu pohledu objevila dosud neregistrovaná černá malba spodní části ženského těla, zachycená z en face, s dominujícím pubickým trojúhelníkem (Le Guillou 2001) (obr. 5). Svými

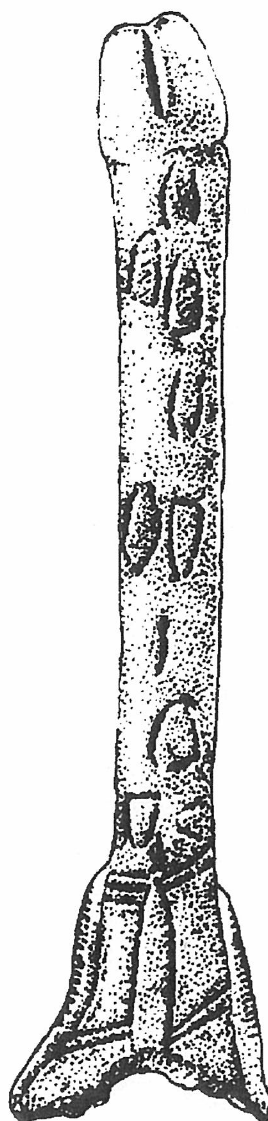
20 Anonym, „*Koitus či zrození*", 20 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, basreliéf ve vápenci, naleziště: Laussel u Marquay, Dordogne, Francie, uloženo: Musée de Aquitaine, Bordeaux, Francie.

Tento basreliéf, zachycující dvě postavy v zrcadlovém obrazu, snad při aktu zrození nebo koitu, je jedním z mála dokladů narativní kompozice v paleolitu.

21 Anonym, *„Plastika muže"*, časové rozmezí 25 000 až 30 000 let př. n. l., mladý paleolit, kulturní zařazení je nejisté: aurignacien nebo gravettien, mamutovina, výška 13+6,6 cm, naleziště: Brno, Česká republika, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Plastika muže z mamutoviny se zobrazením pohlavního údu pochází z rituálního hrobu muže objeveného v roce 1891 v Brně na dnešní Francouzské ulici. Provedení muže v paleolitickém umění je výjimečné a neobvyklé byly i další milodary: dekorativní předměty z mamutoviny, z měkkých kamenů a terciérních měkkýších schránek a zejména dva kamenné disky.

22 Anonym, *„Velitelská hůl v podobě falu"*, kolem roku 15 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, rytina v kosti, délka cca 20 cm, naleziště: Bruniquel u Montaubanu, departement Tarn-et-Garonne, Francie.

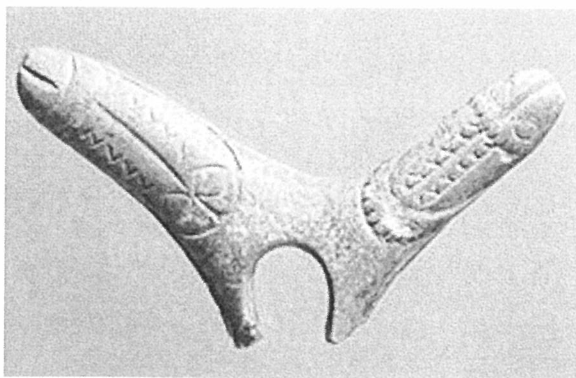
Muže zachycovali paleolitičtí sochaři zřídka – soška muže z mamutoviny se zobrazením pohlavního údu, která pochází z rituálního hrobu muže v Brně na dnešní Francouzské ulici, je ojedinělým nálezem. Mužskou sexuální sílu častěji stylizovali jako falus, někdy i s realistickým provedením obnaženého žaludu; takové předměty vyřezané z kosti jsou známy například z francouzských nalezišť Bruniquel, Le Placard, Gorge d'Enfer a možná je falickým symbolem i vrcholek mamutího klu s geometrickou rytinou ženy z Předmostí u Přerova. Tyto předměty bývají obvykle popisovány jako velitelské hole nebo vrhače oštěpů. Možná to však byly nástroje k rituální masturbaci nebo k sebeukájení, jež běžně známe z mladších kultur celého světa a v provedení z nejrůznějších materiálů, mezi nimiž je i dřevo a kost.

proporcemi předznamenává pojetí gravettských venuší a ještě nápadněji například magdalénské reliéfy z Roc-aux-Sorciers.

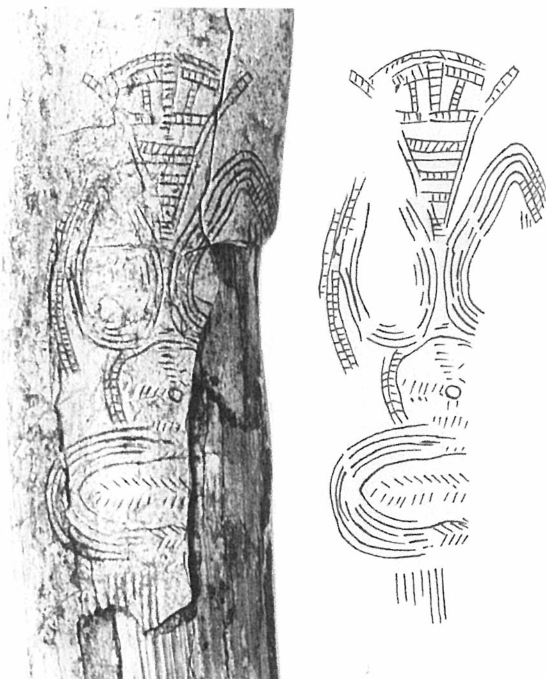
Následuje již bohatě doložená gravettská konvence, uniformní a variabilní zároveň, určená k četbě z en face, s důrazem na vyklenutí ňader, břicha a hýždí, a to až do vejčitých tvarů (obr. 11–15). Hlava (a obličej) bývá stylizována nebo chybí a rovněž končetiny jsou redukovány ve prospěch objemu těla. Celkové kontury postavy, která tyto prvky nese, se proměňují od tvaru kulovitého (Willendorf, Gagarino) přes tvar kosočtverečný (Dolní Věstonice 1) až po oválný, v extrémním pojetí tyčinkovitý (Dolní Věstonice 14, sibiřské lokality). Tato základní konvence ovšem dovoluje nejrůznější tvarové variace. Celkově lze říci, že podoba ženských figurek je více uniformní v rámci horizontu lokalit mladšího gravettienu, tedy willendorf-kostěnkienu (Willendorf, Moravany, Kostěnki, Avdějevo, ...), než u velkých a vnitřně členitých souborů staršího gravettienu, tedy pavlovienu, a časově souběžných facií (Dolní Věstonice, Brassempouy).

Uveďme tu několik těchto lokálně specifických trendů. K úsporné stylizaci směřuje nejdále soubor Absolonových „abstraktních zkratek“ z Dolních Věstonic (tyčinkovitá a vidlicovitá abstrakce, prsovité přívěsky) (obr. 25). Přerůstání do tvaru monster, zdvojení tvaru i významu zase ilustruje soubor z Grimaldských jeskyní, zvláště jeho nově publikovaná část (obr. 26). Margherita Mussi, Jacques Cinq-Mars a Pierre Bolduc z toho vyvozují, že ženy vládly mocí proměny z běžných do méně běžných forem bytí (Mussi - Cinq-Mars - Bolduc 2000). Reliéfní ztvárnění přecházející do hluboké rytiny vyjadřují ženy z Lausselu, ať již s „rohem hojnosti“ či v zrcadlovém zdvojení („les personnages opposés“), nebo z Abri Pataud (obr. 15). Ve velkých souborech typu Brassempouy a Dolních Věstonic se výjimečně objeví i hlavičky žen, kterým se připisuje význam portrétu, tedy identity ženy vystupující z anonymity paleolitických populací (obr. 16, 18).

Nové objevy a datování umožnily v poslední době vymezit také horizont gravettského umění v západoevropských jeskyních. Tím byla doplněna dvojrozměrná gravettská verze ženské postavy (v profilu) opakující se v jeskyních Pech Merle a nejnověji v Cussacu. V tomto pojetí ženské

23 Anonym, *„Velitelská hůl v podobě dvojitého falu“*, kolem roku 15 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, rytina v kosti, délka cca 20 cm, naleziště: Gorge d'Enfer, Dordogne, Francie, uloženo: Musée des Antiquités Naturelles, St-Germain-en-Laye, Francie.

24 Anonym, *„Geometricky stylizovaná rytina ženy v mamutím klu“*, kolem roku 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, rytina v mamutovině, výška dochované rytiny 10,2 cm, naleziště: Předmostí u Přerova, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Rytina ženské postavy je stylizována převážně geometrickými obrazci (tento způsob ztvárnění ženské postavy patří v paleolitickém umění k výjimečným a jakoby předznamenává některé proudy moderního umění 20. století) – trojúhelník vyjadřuje hlavu, ovoidy nebo kružnice ostatní části těla. Celý předmět, který je vrcholkem mamutího klu, bývá interpretován i jako mužský falus. Z tohoto hlediska by mohl být metaforou vyjadřující sexuální polaritu ženského a mužského principu jako zdroje vzniku a uchování života.

prvky organicky vycházejí ze zbytnělého zvířecího trupu (obr. 27).

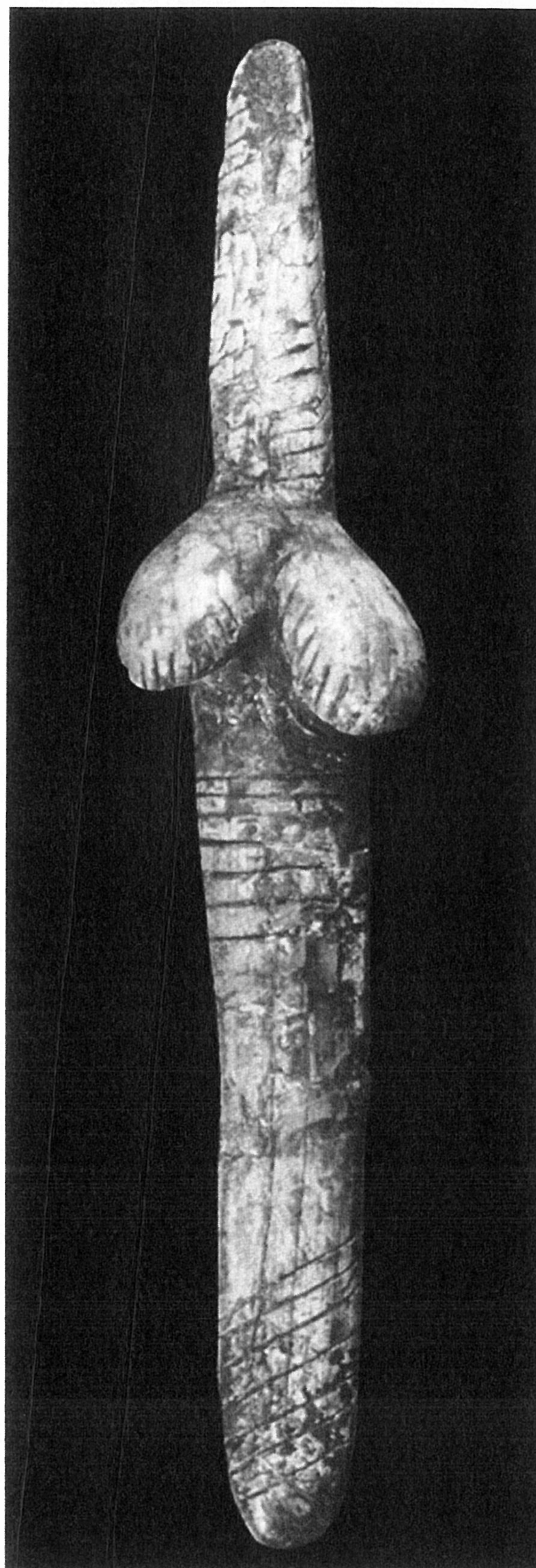
Na dvojrozměrné vyjádření ženského těla v profilu posléze navázala úsporná, až zkratkovitá konvence magdalénská, v níž jakékoli zvířecí prvky zcela mizí. Lineárně koncipovaná osa těla nese vyklenutý tvar hýždí, případně prsou, a jen výjimečně rukou (obr. 28). Podle André Leroi-Gourhana představují tyto klíčovité (klaviformní) znaky nejvýznamnější skupinu abstraktních symbolů parietálního umění. Tentýž symbol můžeme v této době sledovat na stěnách jeskyní a na velkých blocích (La Cullalvera, Les Combarelles, La Roche Lalinde), na parohových nástrojích (Rond du Barry), v rytinách na břidlicových destičkách (Fontales, Gönnersdorf, Ražice, Pekárna, ...), ve střední Evropě i jako trojrozměrné figurky (Gönnersdorf, Nebra, Oelknitz, Pekárna, ...), s ohlasy až v morfologii figurek ukrajinského Mezinu.

To neznamená, že by tradiční zobrazení ženy z en face v magdalénienu zcela vymizelo (například reliéfy z Roc-aux-Sorciers).

Interpretace ženských figurek představuje jedno z klasických a nikdy nekončících témat „paleolitické diskuse", ovlivněné jak filozofickým klimatem doby, tak individualitou autora. Karel Absolon zdůrazňoval, v souznění s dalšími badateli své doby, u ženských postaviček z Dolních Věstonic jejich sexuální znaky, a někdy dokonce hovořil o pravěké pornografii.

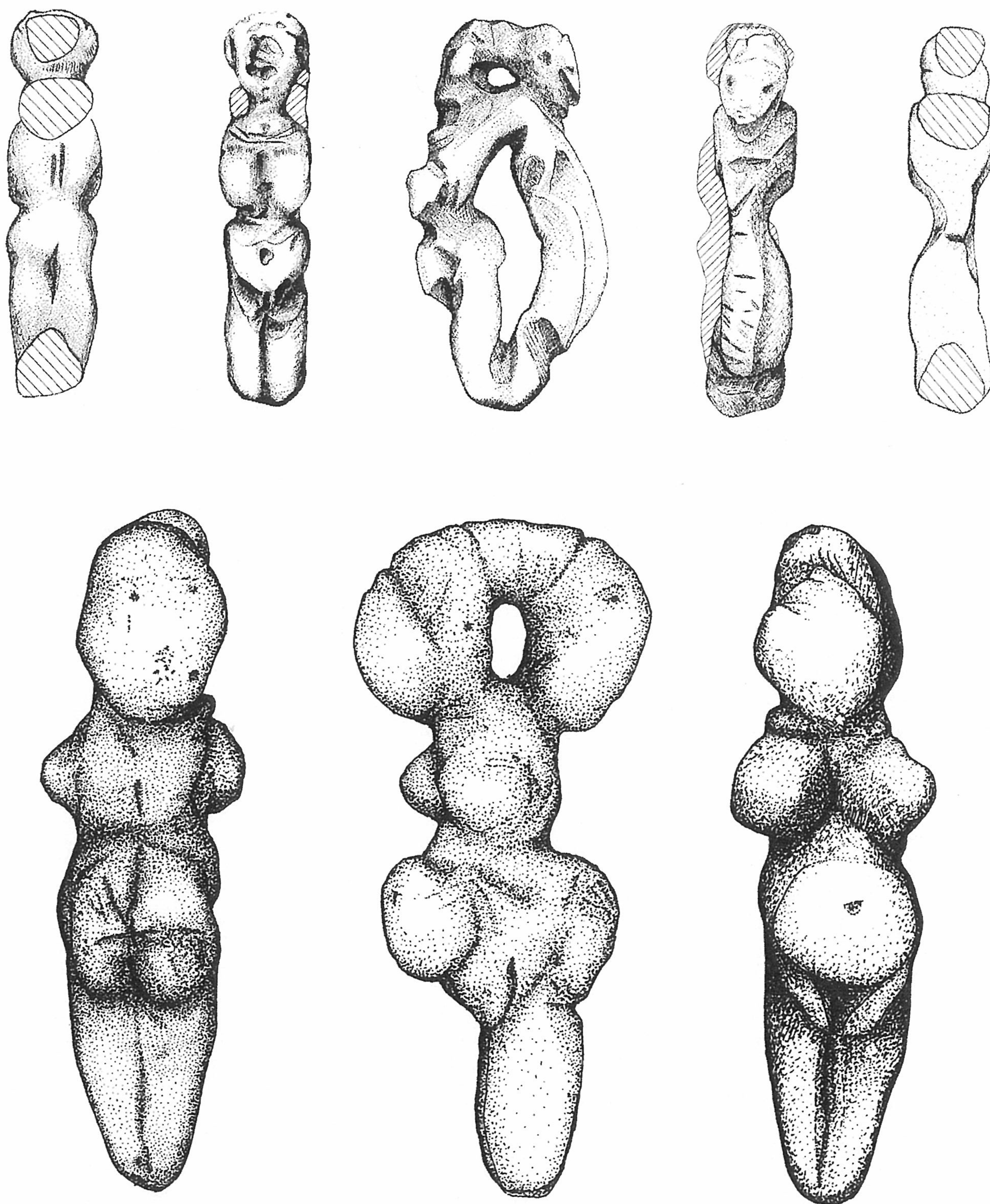
Proti takto „maskulinní" interpretaci se později ohradila skupina badatelek (zejména Marija Gimbutasová), které zdůrazňují symbolický význam ženy coby tvůrkyně a dárkyně všeho, ovšem ve smyslu oproštěném od významu sexuálního. Rovněž Alexander Marshack zbavuje ženský symbol jeho sexuality, když jej vkládá do nadřazeného systému časového cyklu, tak jak se promítá v biologickém rytmu ženy: menstruace, početí, porod ...

Henri Delporte, který ženské figurky popsal a analyzoval ve dvou monografiích, staví pro-

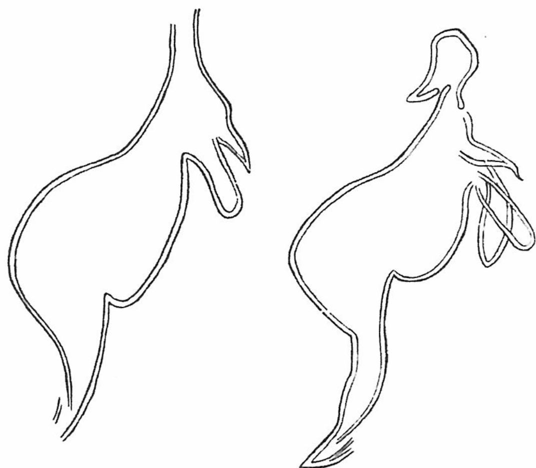
25 Anonym, *„Oboupohlavní bytost"*, 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, mamutovina, výška 8,7 cm, naleziště: Dolní Věstonice u Mikulova, Česká republika, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Protáhlý tvar s dvěma ovoidními závěsky umožňuje trojí výklad: schematizace ženské hlavy s prsy; mužský falus; důmyslné prolnutí mužského a ženského principu v dialekticky protikladné jednotě.

26 Anonym, *„Doublet neboli Kráska a zvíře"* (nahoře) a *„Bicephalus"* (dole), kolem roku 20 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, řezba ve steatitu, výška 4,7 cm a 2,75 cm, naleziště: jeskyně Grimaldi, Ventimiglia, Itálie, uloženo: soukromá sbírka, Montreal, Kanada.

Řezby dokládají přerůstání tvorby do tvaru monster, zdvojení tvaru i významu.

27 Anonym, „*Postava ženy*", kolem roku 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura gravettienu, kresba prstem v hlinité jeskynní stěně, naleziště: jeskyně Pech Merle, Cabrerets, Lot, Francie.

Gravettská verze ženské postavy (v profilu) opakující se v jeskyních Pech Merle a nejnověji v Cussacu. V tomto pojetí ženské prvky organicky vycházejí ze zbytnělého zvířecího trupu.

28 Anonym, „*Úsporná stylizace ženského těla*", kolem roku 13 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, rytina na břidlicové ploténce, výška 1,6 cm, naleziště: jeskyně Pekárna, Mokrá, Česká republika, uloženo: Archeologický ústav AV ČR Brno, Česká republika.

Prostě, lineárně koncipovaná osa těla nese vyklenutý tvar hýždí.

ti jakkoli limitovaným interpretacím širší variabilitu, či přímo univerzalitu významů a motivací: zobrazení reality z vnějšího pohledu (v pojetí Leroye McDermotta dokonce autoportrét těhotné ženy inspirované vlastní postavou), estetický ideál, zobrazení plodnosti, zobrazení kněžky, sexualita a erotika, zobrazení předků, objekty komunikace, kosmologický význam.

Clive Gamble připomíná, že žádná z těchto figurek nebyla nalezena v nějakém zvláštním kontextu, například v jeskynní svatyni či v hrobě, ale naopak, pocházejí z běžného sídlištního prostředí. „*Závěr musí být, že tyto předměty mohly být viděny kýmkoli a kdykoli a že tedy sdělení, která obsahují, byla přístupna porozumění. Dále to dokládá, spolu s jejich rozšířením, že působily v rámci interregionální informační sítě, v níž byla sdělení adresována větší části populace, zahrnující sociálně i geograficky vzdálené osoby*" (Gamble 1986, s. 326).

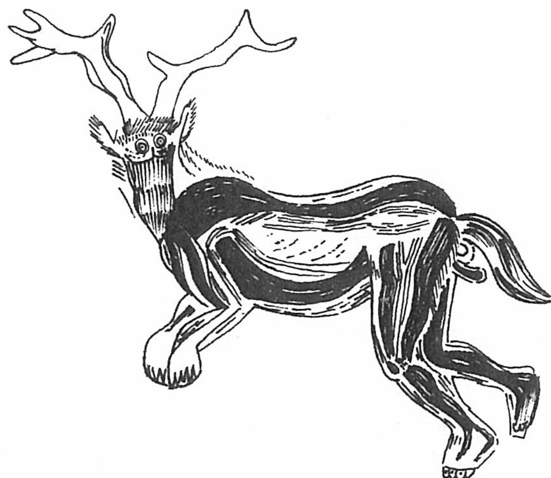
V ruské literatuře, podbarvené teorií matriarchátu, stavěl Sergej Nikolajevič Zamjatnin ženu do souvislosti s loveckou magií, v níž vystupovala jako hlavní aktérka rituálu, zatímco Petr Petrovič Jefimenko zdůrazňoval spíše profánně společenskou a organizační roli ženy. Alexej Pavlovič Okladnikov a Zoja Abramova vnesli do tohoto hodnocení mnohostrannost funkcí a vazeb ekonomických i sociálních, jak vyplývají z etnologických analogií na ruském severu.

Nové podněty přináší feministicky orientovaný proud postprocesuální archeologie (tzv. gender archaeology). Olga Sofferová podporuje svou představu o významné sociální roli ženy konkrétními atributy některých figurek, jako jsou doplňkové části oděvu, pásky, ozdoby a účes, jimž připisuje prestižní význam. Sociální role takto oděné a vyzdobené ženy se oproti nahé bohyni v pojetí Mariji Gimbutasové ještě zvyšuje, zvláště v porovnání se světem mužů-lovců. Je ovšem otázkou, zda jejich účel byl skutečně takto realisticky deskriptivní, nebo spíše symbolický (srov. „výzdobu" rýh a bodů na těle některých zvířat).

Současně je nutno připomenout určitý rozpor, jenž ilustruje naši nejistotu v hodnocení sociální role ženy. V protikladu k přečetným figurálním ztvárněním stojí nepoměrně nižší zastoupení žen mezi rituálně pohřbenými jedinci, především v rámci moravské populace. Při antropologic-

kém vyhodnocení moravské populace je dokonce nedostatek ženských skeletů oproti mužům metodickým problémem. Předpokládáme-li, že rituální pohřeb (případně pohřeb provázený barvivem, zdobeným oděvem a artefakty) byl selektivní a prestižní jev, je disproporce vůči figurkám nápadná. Nejde však o výlučnost (například hrob ženy v Dolních Věstonicích - DV 3).

Celkově lze tedy říci, že žena co do kvantity zobrazení sice v mladém paleolitu převládá, ale totéž by se prokázalo u řady jiných společností (včetně té naší), pokud nebyly přespříliš zatíženy zobrazováním vládců, válečníků a světců ... Vyjadřuje to možná spíše zájem o ženu jako takovou než její mimořádné společenské funkce ve smyslu teorie matriarchátu. Podstatnou se tu zdá být sama postava ženy (ať již realistická či abstraktní, nahá nebo oblečená) jako symbol ženství, s významy vyplývajícími z lidské anatomie. Dodatečné atributy, tedy dekorace, účes a oděv, tento základní význam nemění, jen rozšiřují.

29 Anonym, *„Polozvířecí, pololidský ‚čaroděj'"*, kolem roku 13 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, kombinace černé malby a jemné rytiny, naleziště: jeskyně Les Trois Frères, Ariège, Francie.
Evidentně maskulinní zobrazení.

Bipolární svět

Některé soubory uměleckých artefaktů zobrazují ve svém úhrnu určitý, byť selektivní obraz světa v jeho zvířecí i lidské rovině: malby a rytiny na stěnách jeskyní frankokantabrijské zóny, rytiny na břidlicových destičkách v magdalénienu, keramické figurky moravského pavlovienu a figurky z měkkého kamene v ruském kostěnkienu. Selektivnost umění se projevuje tím, že v rovině zvířecího světa početně dominují zvířata silná a imponující a v lidském světě zase ženy nad muži. Viděli jsme však, že mužská role reprezentována je, a někdy dost výrazně. Maskulinní jsou polozvířecí „čarodějové" v Trois Frères, Le Gabillou či Sant-Cirq, tváře „duchů" v Marsoulasu, vousaté portréty na destičkách v La Marche a mužské figurky, jakkoli vzácné a nečitelné, v keramice jižní Moravy (obr. 29–31). Snad nejvýraznějším artefaktem je v tomto kontextu ona velká řezba muže v mamutovině jako součást výbavy hrobu Brno 2 (obr. 21) a dále reliéf muže z Lausselu. Tvrzení některých badatelů, například Leroye McDermotta, že muži v paleolitu nebyli zobrazováni, realitě neodpovídá.

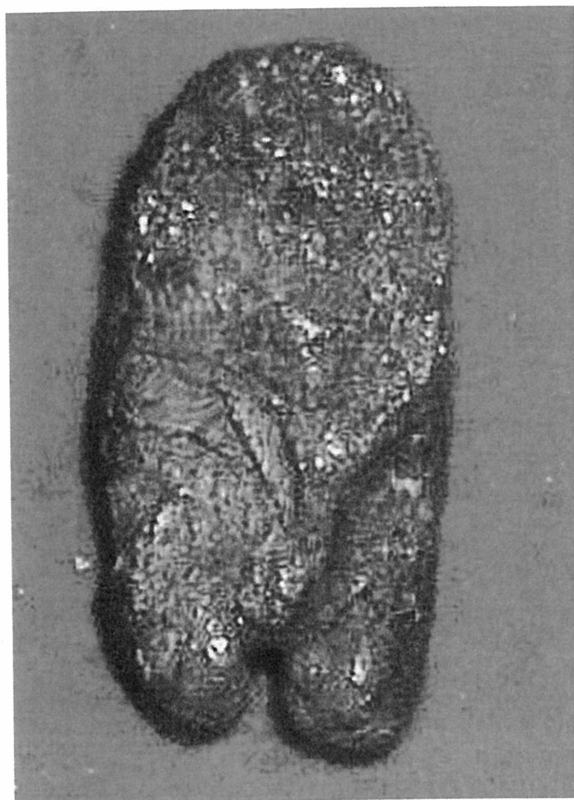
Dalším dokladem bipolarity jsou zobrazení partnerských dvojic, a to ve světě zvířat i lidí. Na takzvaných náčelnických holích a dalších parohových a kostěných artefaktech nejasného účelu se opakuje zřejmě pevně kodifikované téma samice sledované samcem (tzv. „poursuite amoureuse"), ať už jde o soby (Bruniquel, Petersfels, obr. 32), medvědy (Pekárna) či pololidské – polozvířecí bytosti (Isturitz). Na stěně jeskyně Font de Gaume (obr. 33) jsou samec a samice soba v malbě konfrontováni čelně a v jemné rytině je jakoby v podtextu vyjádřeno i laskání jazykem. Konečně na destičkách z La Marche se v lehkém náčrtu rozvíjí celá plejáda pojetí dvojic mužů a žen, někdy v překrývajících se pozicích (tzv. „oddací listy") (obr. 34).

Vedle lidských postav zahrnuje paleolitické umění samostatné symboly pohlavních orgánů. Podzemní svět jeskyní a jeho tvary přinášejí v tomto směru přečetné inspirace a krápníky evokující mužský úd či průřezy chodeb připomínající ženské lůno jsou takto vnímány dodnes (srov. například ilustrace časopisu *Speleo* od Káji Saudka nebo názvy četných „Panenských chodeb") (obr. 35). Pro paleolit je o podobných analogizacích dostatek dokladů, například v jeskyni Bédeilhac. Stalagmit je tam rytinou dotvořen do tvaru mužského údu, jinde je vsazen malý krápník do lůna vymodelovaného v hlíně na zemi ...

Jednoduchý symbol ženského lůna jako stylizovaného oválu či trojúhelníku se objevuje od počátku mladopaleolitického umění v aurignacienu

30 Anonym, „Mytická pololidská bytost“, kolem roku 13 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, rytina na skalní stěně, naleziště: jeskyně Gabillou, Dordogne, Francie.
Zřejmě maskulinní zobrazení.

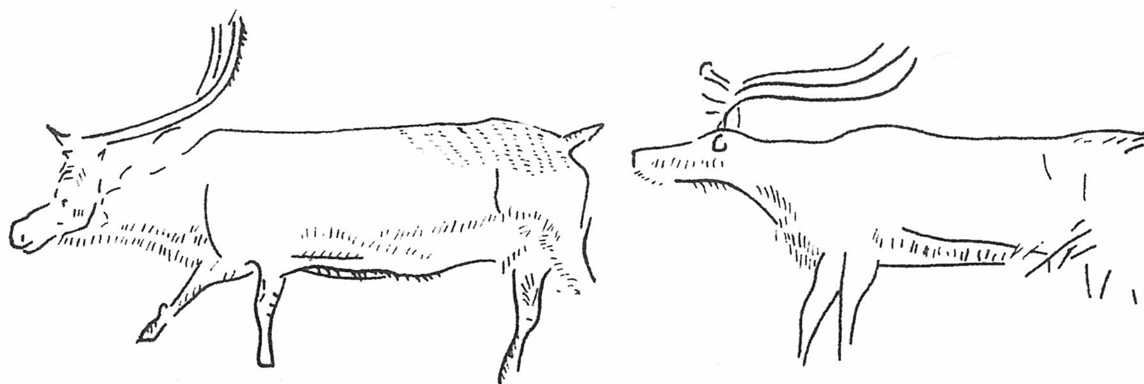
31 Anonym, „*Mužská plastika*“, 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, pálená hlína, výška: 2,9 cm, naleziště: Pavlov u Mikulova, Česká republika, uloženo: Archeologický ústav AV ČR Brno, Česká republika.
Jedna z vzácných drobných mužských plastik; nečitelná.

(kamenné bloky z La Ferrassie a Abri Blanchard) až po magdalénien (Tito Bustillo, Les Combarelles, „stéla“ z Oelknitz). V trojrozměrném pojetí je totéž téma vyjádřeno jako modelace v hlíně z Dolních Věstonic, řezba v měkkém kameni z Kostěnek či v parohu z Le Placard („la lame à vulve“) (obr. 36–37).

Realistické zobrazení mužských pohlavních orgánů je doloženo v magdalénienu, a to jako rytina v kosti z La Madeleine (zde ve složité a jistě nějak sdělné asociaci s motivem vulvy a hlavou medvěda) (obr. 38) či trojrozměrně v parohové náčelnické holi z Bruniquelu (obr. 22). Větší či menší míra abstrakce a stylizace je zcela přirozená.

Strukturalisticky pojatý model (vyvozený z dualismu pohlaví a zobecněný pro svět zvířat i znaků) vykonstruoval André Leroi-Gourhan: *„Jestliže místo výběru několika znaků vytvoříme komplexní inventář všeho, co je nakresleno na skalních stěnách a co neodpovídá zvířatům, vznikne podstatně odlišný obraz. Můžeme dokonce členit tato zobrazení do obecných kategorií. Jednou z kategorií je muž a žena (…) Zdaleka největší počet znaků náleží jedné či druhé ze dvou uvedených skupin: široké a úzké. Široké znaky zahrnují obdélníky, trojúhelníky, ovály a štíty. Většinou evidentně spadají do kategorie lidských zobrazení: jsou to dost realistická zobrazení ženských pohlavních orgánů. Úzké znaky zahrnují krátké linie, řady bodů a větvičkovité linie. Některé z nich zřetelně evokují mužské pohlavní orgány, byť extrémně stylizované“* (Leroi-Gourhan 1968, s. 63).

Řada badatelů oponovala Leroi-Gourhanovu dualismu poukazem na širší spektrum významů

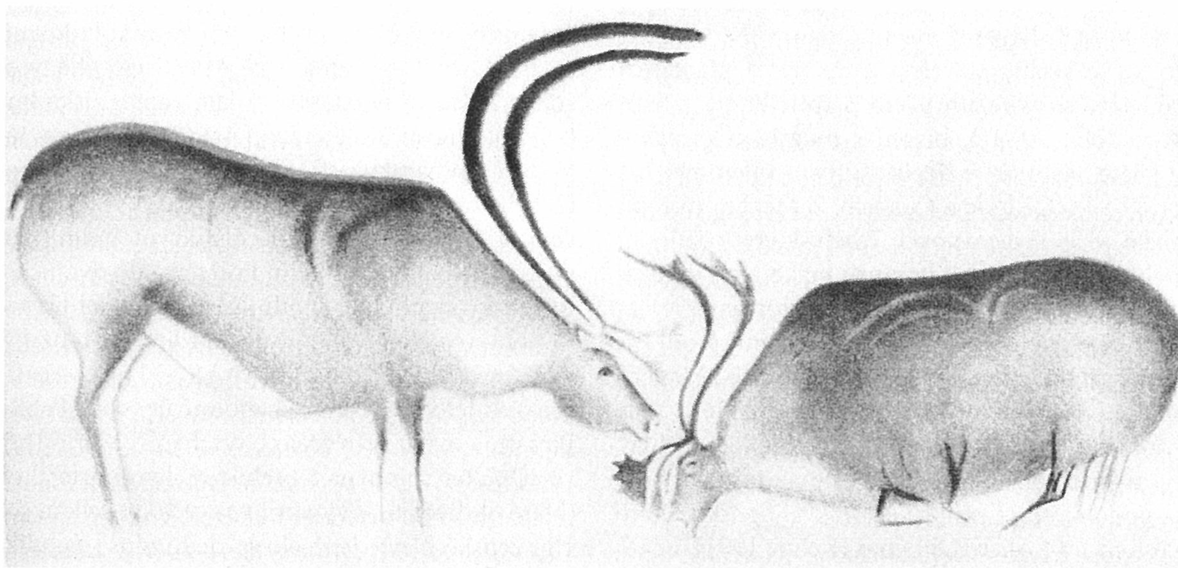

32 Anonym, *„Párek sobů"*, kolem roku 13 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, rytina na kostěné náčelnické holi, délka 30 cm, naleziště: Petersfels, Engen, Německo.

Příklad zobrazení partnerských dvojic řazených za sebou (tzv. „poursuite amoureuse"), které se opakují ve světě zvířat i lidí.

i motivací, a jistě oprávněně. Následné formální analýzy paleolitických znaků takovou mnohovýznamovost jen potvrzují. Paul Bahn v článku „No Sex, Please, We're Aurignacians" ukazuje, jak jsou archeologové při hledání sexuální symboliky nuceni zavádět absurdní kategorie: „neúplné vulvy", „nedokončené", „kruhovité" ... až po připisování sexuálního významu prosté úsečce. Tady už nejde o sexuální posedlost prehistorických lovců, ale spíše archeologů, říká Bahn (1986).

Rituální pohřby nenaznačují žádnou zákonitost podle pohlaví ani věku a rozhodně neodrážejí naši současnou představu páru či rodiny. Poměrně často byly k pohřbívání vybírány i děti. Soudě podle bohatství výbavy, tedy symbolických předmětů, prestižních artefaktů a ozdob oděvu, zastiňují někteří pohřbení muži význam žen (Brno 2, Sungir, Arène Candide). Celkově lze říci, že svět lidí s jeho dvěma protipóly se odráží jak v tématech umění, tak v selekci pohřbené populace, byť jsou kvantitativní vztahy v obou těchto okruzích nesouměřitelné.

33 Anonym, *„Dvojice sobů"*, kolem roku 13 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, kombinace malby a jemné rytiny, celková délka kompozice 245 cm (překresleno podle Henriho Breuile), naleziště: jeskyně Font de Gaume, Eyzies-de-Tayac, Francie.

Na stěně této jeskyně jsou samec a samice soba v malbě konfrontováni čelně a v jemné rytině jakoby v podtextu je vyjádřeno i laskání jazykem (zde není patrno).

34 Anonym, *„Oddací listy"*, kolem roku 13 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, rytiny na destičkách z břidlice, La Marche, Francie.

V lehkém náčrtu se rozvíjí celá plejáda pojetí dvojic mužů a žen, někdy v překrývajících se pozicích (tzv. „oddací listy"). Vlevo je překrývající se mužská a ženská postava, vpravo jsou žena a muž rozkreslení zvlášť.

Transcendentální světy

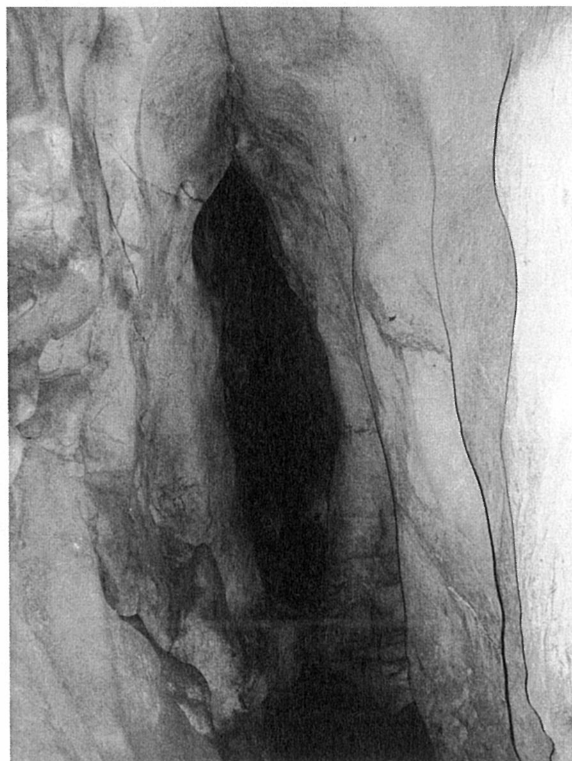
Běžným jevem v paleolitickém umění je i přechodnost (zdvojení) mezi významy. Evidentní je to už ve vztahu člověk – zvíře, jak dokládají čarodějové se zvířecím tělem z Trois Frères a Sant-Cirq (obr. 29–31), bizoni s mužským profilem z Niaux, ženy se zvířecím trupem („femmes-bisons") z Pech Merle a Cussacu. Z Mezinu zase pochází série stylizovaných řezeb, které v jednom pohledu připomínají konturu ptáka a po otočení stylizovanou ženu v magdalénské konvenci.

Již Lothar Zotz si povšiml, že figurky od Trasimenského jezera a z Weinberghöhle u Mauern mohou být viděny jako androgynní idoly, tedy současně jako ženská postava a mužský pohlavní orgán (Zotz 1955). Nezávisle na tom zveřejnila podobnou reflexi pro abstraktní figurku Dolní Věstonice 14 Alice Kehoeová (Kehoe 1991).

Vize, podle níž vztyčená hlava a pod ní ventrálně zavěšená prsa (v dorzálním pohledu pak i hýždě) ženy mohou vyjádřit princip muže, se opakuje i u dalších ženských figurek, avšak nikoli univerzálně. U Venuše z Lespugue (obr. 14) se připojuje ještě jiný možný význam, totiž vejčité tvary hlavy, prsou i hýždí evokující zárodek zrodu a bytí. Připomínají například vejčitý pás u klasické sochy Artemidy efeské nebo celkovým tvarem kultovní sochu Afrodíté z maloasijské Afrodisias; obě tyto sochy navazují na starobylý kult maloasijské bohyně plodnosti a mateřství (Astarte, Ištar) a v této stěžejní charakteristice se odlišují od tradičního řeckého pojetí. Výrazově silná kontura Věstonické venuše 12 přistupuje jako další kryptogram, který je rozdělen horizontální linií pasu do dvou částí: ženský symbol ve spodní části (trojúhelníkovité nohy rozdělené silnou axiální linií) a mužský v části svrchní (vystupující hlava a pod ní zavěšená prsa). V této souvislosti je vhodné uvést, že Pablo Picasso – inspirován zřejmě vztahem s Marií-Therese Walter a možná i prehistorickými artefakty (které obdivoval) – vytvořil v roce 1930 velkou sochu ženské hlavy, jejíž obrys zjednodušil natolik, že nabyla tvaru mužských genitálií a stala se tak obdobou paleolitických idolů, u nichž lze ženskou postavu rovněž chápat jako znázornění falu.

Uvedené náznaky mohou znamenat, že v systému paleolitického myšlení existovaly pojmy

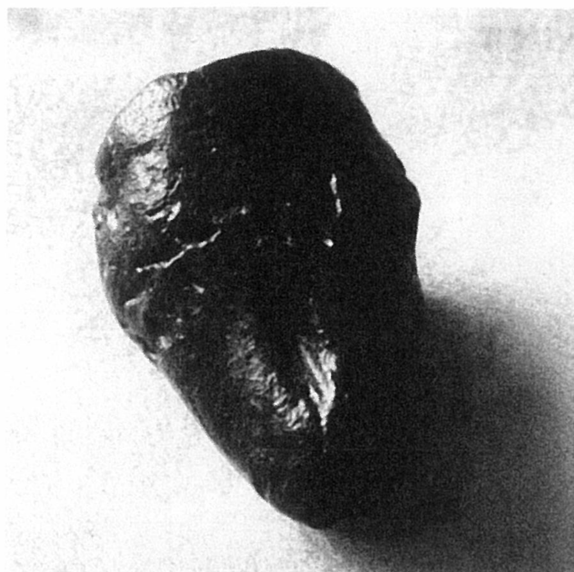
35a,b Anonym, *„Erotické naturfakty"*, vápencové jeskynní stěny, Mladečské jeskyně u Litovle na Moravě a jeskyně Domica u Kečova na Slovensku.

Podzemní svět jeskyní a jeho tvary přinášejí přečetné inspirace a krápníky evokující mužský úd či průřezy chodeb připomínající ženské lůno jsou v tomto smyslu vnímány dodnes.

mužského a ženského nejen jako protikladné kategorie, ale také jako propojení, snad jako hybná síla. Podobný princip lze totiž sledovat i v systému sibiřského šamanismu a nejvýrazněji je snad vyjádřen v taoistickém principu *jin* a *jang*: protiklad muže a ženy, země a nebe, slunce a měsíce …

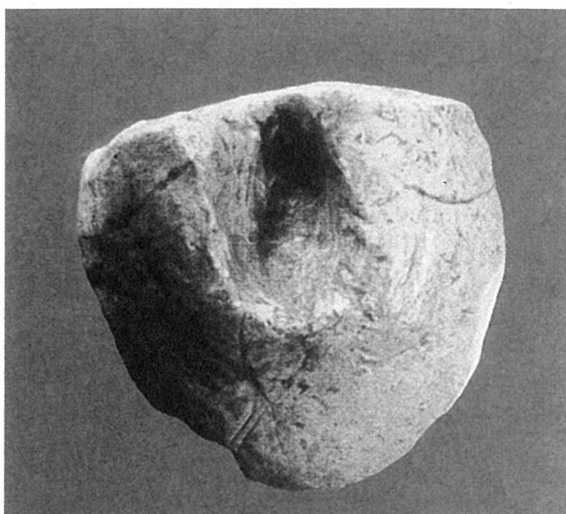
Paleolitičtí umělci „vyprávějí" i o tom, že dospěli k chápání životního cyklu přírody jako nepřetržitého koloběhu: „zrození" – „smrt" – „znovuzrození" a svého místa v něm. Nenastává však automaticky, každé jeho stadium, i znovuzrození, je třeba zajistit vhodnými prosebnými rituály (ze zkušeností při lopotném obstarávání obživy dobře věděli, že nic není „zadarmo"). Již ve středním paleolitu neandertálci ukládali zemřelé do země přímo na svých sídlištích a moderní lidé v mladším paleolitu zavedli rozmanité zvyklosti, při nichž uplatnili zvláštní polohy těl, červené barvivo a milodary. Mrtvé ukládali na zádech, na břiše a podle jednoho případu doloženého z ruských Kostěnek snad původně vsedě, nejčastěji však na boku s pokrčenými končetinami. Možná napodobovali polohu člověka ve spánku, z něhož po čase procitne. Možná simulovali polohu plodu v mateřském těle: podobně jako leží nezrozený plod v břiše matky až do porodu, měl zemřelý spočívat v lůně hrobu až do svého nového zrození. V některých hromadných hrobech pojali uspořádání a vzájemný vztah zemřelých tak, že vzniká pocit, jako by šlo o narativní příběh, který jsme schopni adekvátně přečíst. K objevu takového vzácného a proslaveného hrobu došlo v roce 1986 v Dolních Věstonicích (DV 13–15; obr. 39) a o výklad událostí, k nimž došlo před 27 000 lety, se pokusil antropolog Vladimír Novotný (Novotný – Oslzlý 1997, s. 31–33):

„Nález se podařilo zachránit v dobrém stavu: na malé, předem připravené ploše – v zahloubeném hrobovém lůžku – ležely vedle sebe tři úplné kostry mladistvých. Obě postranní patřily mladíkům (16–18 let), prostřední pak silně postiženému jedinci (asi 20 let starému). Vyšší muž ležel těsně po levém boku středního jedince na břichu a s hlavou odvrácenou do strany. Levou horní končetinou překrýval ruku středního jedince, jako by ji přidržoval. Druhý muž

36 Anonym, „*Symbol vulvy*“, kolem roku 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, pálená hlína, výška: 2,1 cm, naleziště: Dolní Věstonice, uloženo: Archeologický ústav AV ČR Brno, Česká republika.

Jednoduchý symbol ženského lůna jako stylizovaného oválu či trojúhelníku se objevuje od počátku mladopaleolitického umění v aurignacienu až po magdalénien. V trojrozměrném pojetí je totéž téma vyjádřeno jako modelace v pálené hlíně.

37 Anonym, „*Stylizace ženského lůna*“, kolem roku 20 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura kostěnkien, řezba v měkkém kameni (slínovci), rozměry cca 3 cm, naleziště: Kostěnki u Voroněže, Rusko, uloženo: Muzeum antropologie a etnografie, St. Petěrburg, Rusko

se na levém poloboku naopak přikláněl ke střednímu tělu, k němuž směřovaly i jeho obě paže. (...) Horní části koster a zvláště lebky byly obaleny zeminou promísenou červeným barvivem. Obě postranní lebky zdobily zavěšené liščí a vlčí zuby i drobné závěsky vyřezané z mamutoviny. Zachovaly se jako zbytky čelenek a příkrasků na čele a po stranách lebek. Na hlavě přikloněného muže byly zatmeleny v pevné krustě červené hmoty, kterou lze pokládat i za pozůstatky posmrtné masky šamana či medicinmana. Obě jeho ruce zasahovaly až do nápadné koncentrace červeného barviva těsně pod pánví mezi stehenními kostmi střední kostry. Prostřední kostra představovala bezpochyby ústřední figuru pohřbu. Její pohlaví bohužel soudobými prostředky vědy nelze bezesporně stanovit; pohlaví ženské však není vyloučeno. Zdá se, že tato bytost odešla ze života za tragických okolností. V jejích ústech spočíval zlomek ožehnutého koňského žebra. Nebyl to zbytek potravy, ale zřejmě prostředek, který sloužil k sevření mezi zuby k překonání bolesti.

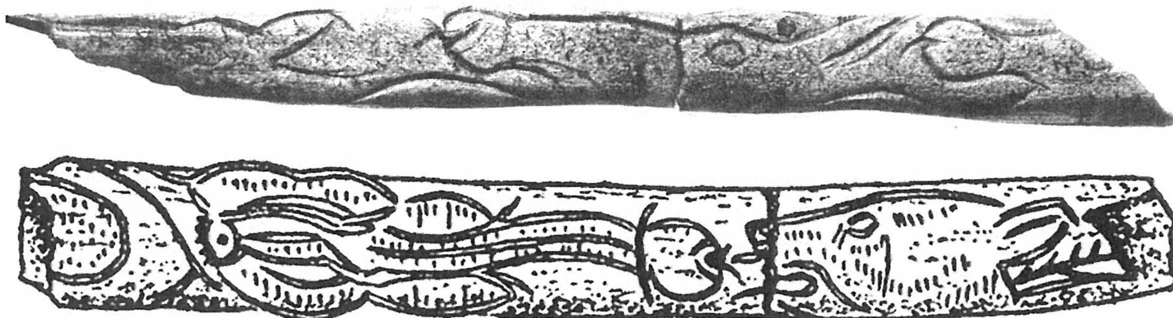
Byli zemřelí do hrobu jen volně pohozeni a konfigurace jejich těl je náhodná, nebo uspořádání jejich těl a zvláště určitých částí bylo záměrné?

– Jedná se o pravěkou ‚scénu‘?

Scénu, která by uchovávala svědectví o vzájemném vztahu zemřelých a o určité, okamžitě vzniklé situaci, která měla, v představě režiséra a aktérů scény rekonstruované v hrobě, plynulé pokračování v posmrtném životě?“

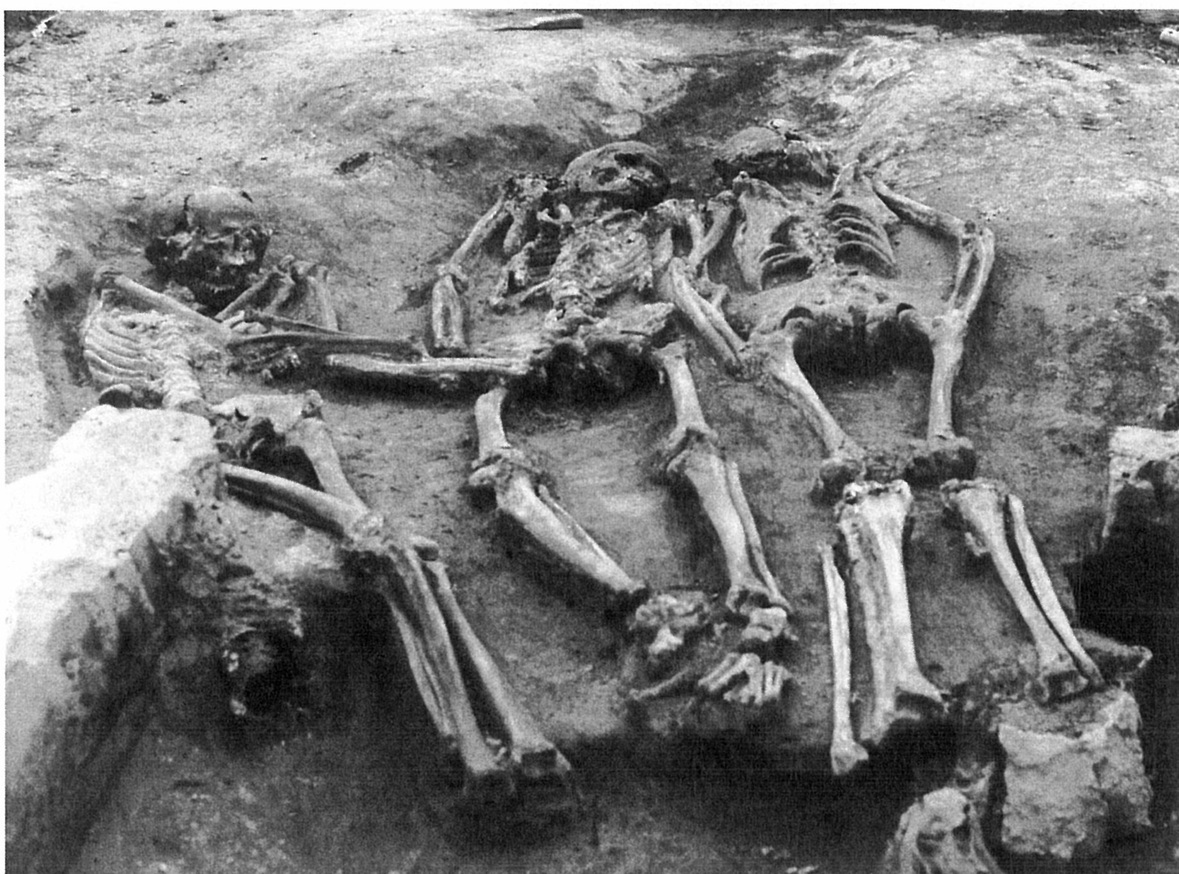
Trojhrob DV 13–15 je tedy patrně záměrně uloženou skupinou jedinců, jejichž poloha vyjadřuje určité sdělení. Jsou-li oba krajní jedinci zdraví a silní muži, pak centrální jedinec, ústřední postava celého výjevu, byl gracilní, od dětství poznamenaný nemocemi; jeho pohlaví se doposud nepodařilo určit. Také ve světě keramických plastik z Dolních Věstonic je podobně nevyhraněný jedinec zastoupen figurkou 9 (obr. 40) a o figurce „hermafrodita“ se hovoří rovněž v Grimaldi.

Přestože aplikace etnologických analogií na mladý paleolit má svou metodickou problematiku, připojíme pro ilustraci pozorování převzaté z loveckých společností amerického i eurasijského severu, tedy Eskymáků, Indiánů i sibiřských populací, jak je shromáždila Sandra E. Hollimonová (Hollimon 2001). Odtud byl opakovaně popsán týž princip, podle něhož jsou jedinci v sexuálně nevyhraněném postavení (neboli „prahové osobnosti“) duchovně silní. Jinými slovy ti, kteří jsou fyzicky omezeni, mohou zprostředkovávat spo-

38a,b Anonym, *„Mužské pohlavní orgány"*, kolem roku 12 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura magdalénienu, rytiny v parohu, délka předmětu 23 cm, naleziště: skalní převis La Madelaine, Tursac, Francie.

Realistické zobrazení mužských pohlavních orgánů je doloženo v magdalénienu, a to jako rytiny v parohu z La Madeleine. V obou případech v asociacích s hlavou zvířete.

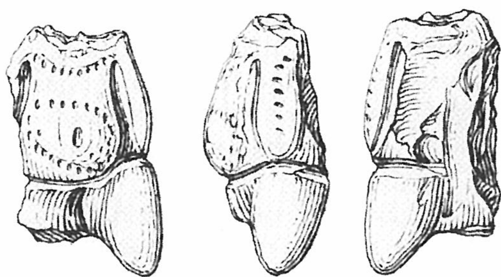

39 Anonym, *„Společný hrob tří mladých lidí"*, 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, naleziště: Dolní Věstonice u Mikulova na Moravě, Česká republika, uloženo: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, Česká republika.

Slavný nález, archeologicky označený DV 13–15, byl učiněn v srpnu 1986 v Dolních Věstonicích na lokalitě II. Oba krajní pohřbení jsou jednoznačně muži. Zdá se, jako by levý z nich zasypával červenou barvou klín prostředního jedince, jehož pohlaví dosud nebylo definitivně určeno. Pokud šlo o ženu, snad tímto aktem mělo být vyjádřeno trvání života a jeho znovuobnovování. Není však vyloučeno, že šlo skutečně o pohlavně nevyhraněného jedince. Byl gracilní, od dětství poznamenaný nemocemi. Také ve světě keramických plastik z Dolních Věstonic je podobně nevyhraněný jedinec zastoupen figurkou 9 a o figurce „hermafrodita" se hovoří rovněž v Grimaldi.

jení mezi pozemským a nadpřirozeným světem, čímž se deviace (jak ji chápeme my) mění v posvátnou sílu. Kdo překročil hranice pohlaví, může v podstatě překračovat jakékoli hranice. V šamanské praxi to například znamená, že mužský šaman může přijmout ženského ducha jako pomocníka a opačně.

Vztah ostatních (včetně pohlavně normálních šamanů) k zvláštním jedincům je různorodý; zahrnuje obdiv i strach současně, ale v každém případě vzbuzuje pozornost. Kdokoli se narodí „jiný" (stačí třeba s prstem navíc), zaslouží si péči, neboť jeho zvláštnost má svůj důvod. Lakotský *winkte* (osobnost „třetího pohlaví") to vyjádřil slovy: *„Pokud příroda zatíží člověka břemenem odlišnosti, dává mu také moc."*

40 Anonym, *„Sexuálně nevyhraněný jedinec"*, 25 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura pavlovienu, pálená hlína, výška 3 cm, naleziště: Dolní Věstonice u Mikulova na Moravě, Česká republika, uloženo: Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Svět zemědělců

V průběhu rozvoje a zlepšování životního stylu, s objevem nových možností a způsobů obživy vznikaly však i nové problémy. Zemědělci, kteří již měli důmyslnější a účinnější nástroje, hlubší a rozsáhlejší znalosti a zkušenosti než lovci a sběrači, byli ještě mnohem více a těsněji závislí na přírodních podmínkách. Jejich hospodaření představovalo poměrně složitý technologický proces. Pro lovce byl déšť jen nepříjemnou nepohodou, přinejhorším se museli z lovu vrátit s nepořízenou, ale jakmile déšť ustal, mohli znovu vyrazit. Pro zemědělce byl přiměřený déšť, vláha, teplo a slunce podmínkou dobré úrody, a naopak záplavy nebo sucha mohly zničit celoroční práci a způsobit hladomor. Proto začali neolitičtí zemědělci vzhlížet k obloze – s obavami i nadějemi a s prosbou o příznivé počasí, úrodnost polí, plodnost domácích zvířat i svou vlastní. Ať „pršelo" nebo bylo „sucho", chápali to jako reakci na svou prosbu. Vyslyšel nebo ignoroval ji zřejmě kdosi mocný, mocnější než oni sami. A stejně jako pravěcí lovci, i zemědělci měli své mluvčí – kněžstvo a kouzelníky, kteří spojení s těmito nadpřirozenými silami dokázali zvlášť dobře zprostředkovat. Věcem osvědčeným v takovém prosebném rituálu od loveckých dob – plastikám a sochám žen, malbám, pohřbívání – dali v souvislosti s jinými podmínkami nový obsah a zčásti pozměnili jejich formální ztvárnění; a vyvinuli i nové, okázalejší prostředky – kultovní místa, svatyně a megalitické stavby.

Paleolitické sepětí obrazů a symbolů plodnosti a sexuality s lovnou zvěří zemědělci nahradili souvislostmi úrodné země, z níž vzchází vegetace, s plodným mateřským lůnem ženy. Podobně jako lidské sémě odpočívá v břiše matky do té doby, než se z něj narodí dítě, leží i obilné semeno delší čas v „břichu" země, než vzklíčí. Protože z obou lůn vyrůstá nový život, „děti" jako žatva obou „matek", kterým pospolitost vděčí za svůj život a přežití, jsou žena jako matka a země ztotožněny a stávají se synonymem – „Matka-Země". Země, mateřské lůno všeho živého, je personifikována jako mateřská bohyně, bohyně Matka-Země.

Bohyni Matku-Zemi proto sochaři zobrazují v roli rodičky a živitelky, jak si rukama tiskne nalité prsy nebo kojí dítě, případně sedí se široce roztaženýma nohama a s obnaženým pohlavím či právě rodí dítě (obr. 41–42).

Činili tak již „vynálezci" nejstaršího zemědělství na Předním východě. Například obyvatelé lokality Çatal Hüyük, ležící asi padesát kilometrů od dnešního města Konya v Turecku, vybudovali své sídliště, spíše již městského než vesnického typu, na obrovské ploše třinácti hektarů a obývali je v počtu několika tisíc bez přerušení v letech 7250 až 6150 př. n. l. Stavěli je a přestavovali v podobě zhuštěné zástavby bez ulic a náměstí, terasovitě vyzdvižené nad okolní terén. Komunikace tvořily ploché střechy dostupné pouze po odstavitelných žebřících, což by zřejmě v případě napadení podpořilo dobrou obranyschopnost. Domy o ploše dvacet pět čtverečních metrů byly postaveny z velkých sušených cihel svázaných trámovou konstrukcí, ploché střechy z rákosu a ma-

zanice byly podpírány dřevěnými sloupy. Hustě natěsnané a terasovitě uspořádané domy a dvorky byly přístupné po žebřících a střechách, v nichž byly vstupní otvory, sloužící zároveň k odvádění kouře z ohnišť nebo pecí. Některé místnosti byly zřejmě svatyněmi. Obsahovaly totiž hliněné plastiky a jejich hliněné stěny byly omítnuty a pokryty rituálními malbami a reliéfy s posvátnými zvířaty, bukranii (lebka nebo čelní část lebky hovězího dobytka, skutečná nebo provedená v hlíně), květy, geometrickými nebo abstraktními obrazci. Dominuje zpodobení Matky-Země v hliněném reliéfu, v malbě i ve volné plastice, často v podobě bohyně sedící na trůnu se dvěma levharty po stranách jakožto posvátnými zvířaty Matky-Země.

Rytiny, reliéfy i plastiky souvisely nepochybně se složitým rituálem spojeným se základními body lidské existence: sexualitou, zrozením, smrtí, znovuožitím. Svědčí o tom již i samo rozmístění jednotlivých motivů. Scény smrti jsou zobrazeny na východní a severní stěně, nad místem, kde byli pohřbíváni zemřelí, zatímco obrazy zrození jsou na západní stěně; ženský princip je znázorňován bohyněmi v antropomorfní podobě, kdežto mužský princip je stylizován jako býk či beran. Reliéfně provedené bohyně jsou podány v několika variantách: jako sedící postavy se zdviženýma rukama, s nohama ohnutýma v kolenou a roztaženýma do stran – jakoby přijímající sémě, nebo jako už těhotné, či dokonce již rodící lidského potomka, býka nebo berana.

Ještě působivější dojem vyvolávají volné plastiky ženských postav z Çatal Hüyüku (obr. 41), z dalšího tureckého naleziště v Hacilaru (obr. 42) i z jiných předovýchodních lokalit. Všechny tyto plastiky, někdy až třicet centimetrů vysoké, se vyznačují dobrým prostorovým ztvárněním a přirozeností pozice, v níž jsou vymodelovány. Jsou většinou bez oděvu, se štíhlým pasem, mohutnými boky a rovnými širokými rameny, s obličejem jen náznakově, avšak výrazně modelovaným. Stojí, leží na břiše se vztyčenou hlavou, klečí či dřepí nebo sedí, mnohdy s dítětem v náručí obráceným k sobě, zcela přirozeně a uvolněně. Tyto plastiky vynikají dokonalou modelací lidské postavy, jejím věrným zachycením nejen anatomicky správným, ale i výrazově přesvědčivým. Jejich tvůrci projevili vynikající smysl pro míru a uplatnění stylizace, která ve výsledném dojmu není téměř patrná a jako výtvarný prostředek přispívá ke kultivovanosti projevu. A tak již v 7. a 6. tisíciletí př. n. l. vytvořili neolitičtí umělci plastiky, které lze hodnotit jako vrcholně umělecké artefakty, mající všechny atributy, jež bez ohledu na časové zařazení a funkční určení spoluvytvářejí uměleckou hodnotu díla.

41 Anonym, *„Těhotná Bohyně Matka na trůnu“*, 7. tisíciletí př. n. l., neolit, terakota, výška 20 cm (po doplnění chybějící hlavy), naleziště: Çatal Hüyük, vrstva II, Turecko, uloženo: Muzeum anatolských civilizací, Ankara, Turecko.

Plastika ženy, která sedí na zoomorfním (patrně levhartím) trůnu a očekává narození dítěte, byla nalezena v obilní zásobárně svatyně. Je jedním z nejranějších středomořských typů Bohyně Matky-Země na zoomorfním trůnu. Ruce postavy jsou ztraceny, její hlava a hlava levého zvířete byly v moderní době doplněny.

Paleolitické sepětí obrazů a symbolů plodnosti a sexuality s lovnou zvěří neolitičtí zemědělci nahradili souvislostmi úrodné země, z níž vzchází vegetace s plodným mateřským lůnem ženy. Podobně jako lidské sémě odpočívá v břiše matky do té doby, než se z něj narodí dítě, leží i obilné semeno delší čas v „břichu“ země, než vzklíčí. Protože z obou lůn vyrůstá nový život, „děti“ jako žatva obou „matek“, kterým pospolitost vděčí za svůj život a přežití, jsou žena jako matka a země ztotožněny a stávají se synonymem – „Matka-Země“. Země, mateřské lůno všeho živého, je personifikována jako mateřská bohyně, Bohyně Matka-Země. Bohyni Matku-Zemi proto neolitičtí umělci zobrazují v roli rodičky a živitelky, jak si rukama tiskne nalité prsy nebo kojí dítě, případně sedí se široce roztaženýma nohama a s obnaženým pohlavím či právě rodí dítě.

Vytříbené estetické cítění dokázali obyvatelé Çatal Hüyüku (patrně poprvé v lidské historii) vyjádřit dokonce v udivující syntéze harmonické jednoty projevu architektonického, malířského a sochařského. Vysoká kulturní úroveň vyrůstala zřejmě z vyspělého hospodářství: pěstovali především proso, dva druhy pšenice, šestiřadý ječmen, hrách, čočku, chovali ovce a kozy a zvládli již tavení mědi.

Tak se raní zemědělci na různých místech Předního východu učili vést usedlý způsob života. Jakmile zemědělství důkladně porozuměli a začali být z něho dobře živi, vyjímali rostliny a zvířata z míst, na nichž se začalo hospodařit a kde zdomácněly, a mohli osídlovat nové oblasti; nejenže mohli, ale také museli, poněvadž jejich počet v každé nové generaci vzrůstal až na dvojnásobek. Například lidé, kteří vyvinuli zemědělství v jihozápadní Asii, se až do doby před zhruba sedmi až osmi tisíci lety omezovali na oblasti teplého středomořského podnebí, Egypta, Turecka, Řecka, Kypru, Kréty a některých dalších egejských ostrovů, neboť se o plodiny uměli postarat jen do určité míry. Ale do poloviny 6. tisíciletí př. n. l. pochopili, že zemědělství lze provozovat i v drsnějším evropském klimatu, a poměrně rychle osídlili celou Evropu.

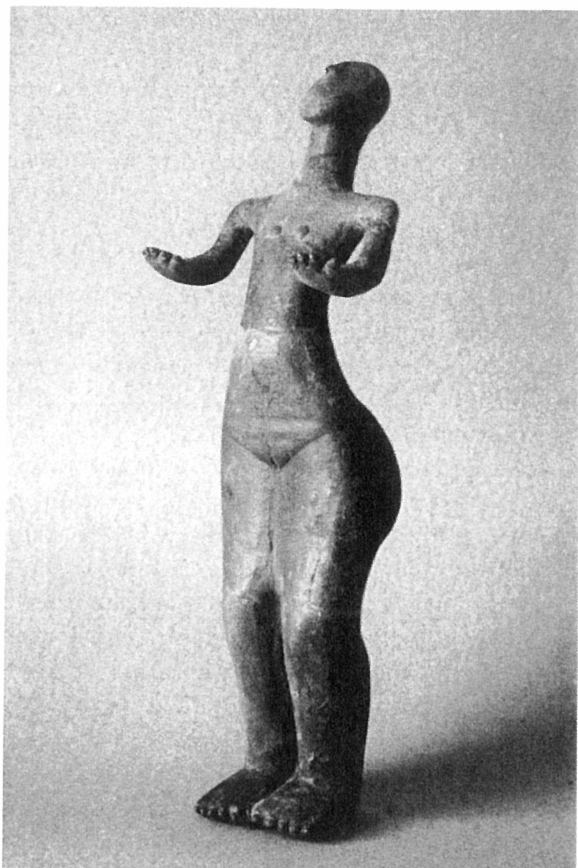
Podobně se zemědělci šířili také v Indii, na Dálném východě, v jihovýchodní Asii, v severní Africe, ve Střední a Jižní Americe a v jiných částech světa a začleňovali lovce více či méně násilně do nového pokročilejšího hospodářského systému, umožňujícího možná v mnohém pohodlnější, ale v mnohém komplikovanější životní styl.

Všichni tito lidé, první zemědělci, si darů a plodnosti přírody vážili, což vyjadřovali v práci i v rituálu. Také oni modelovali plastiky bohyně Matky-Země. Například na Moravě umělci mladoneolitické kultury s moravskou malovanou keramikou v letech 4500 až 3500 př. n. l. vytvořili stovky terakotových plastik. Převážně zobrazovali samostatné ženské postavy, mezi nimiž je zvláště pozoruhodná plastika z Hlubokých Mašůvek u Znojma (obr. 43), někdy lidský pár a výjimečně, na Hradisku u Kramolína nedaleko Třebíče, i ženu a muže v okamžiku vrcholného milostného vzplanutí – možná v souvislosti s motivem mystické „posvátné svatby", obřadným milováním, praktikovaným ve většině starých zemědělských kultur a civilizací, v němž se spojovala láska s rituálem sloužícím k udržování a znovuobnovování plodnosti (obr. 44). Scénu „posvátné svatby" snad zachytili i na nádobě ze Střelic u Znojma: čtyři plastické zvířecí hlavičky s rohy na největší výduti a celé postavy asi týchž zvířat na hrdle (snad kozlů – symbolu mužské potence); v takto vymezeném poli jsou vhloubeným vpichem stylizovaně zobrazeny postavy tří mužů a jedné ženy, oddělené čtyřmi ornamentálními routovitými obrazci, k nimž se na horních vrcholech pojí jednodušeji provedené trojúhelníky (symboly ženského pohlaví a plodnosti) (obr. 45). V roce 2003 byla objevena na lokalitě Zschernitz u Delitzsche v severním Německu hliněná plastika muže se ztopořeným falem. Pracovně byla nazvána „Adonis z doby kamenné". Náleží do kultury s lineární ke-

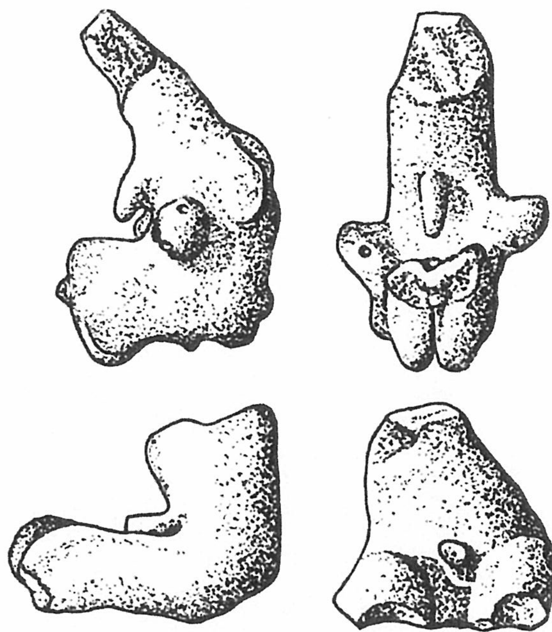
42 Anonym, *„Žena s dítětem v náručí"*, 6. tisíciletí př. n. l., neolit, nepálená hlína, výška 8,3 cm, šířka 7 cm, naleziště: Hacilar, vrstva VI, Turecko, uloženo: Muzeum anatolských civilizací, Ankara, Turecko.

Plastika je poškozená, žena má odlomený nos, dítěti, choulícímu se k jejímu pravému rameni, chybí hlava a levé rameno. Provedením hlavy, ramen a končetin odpovídá tato plastika jiným plastikám z Hacilaru, celkovou kompozicí pak v mnohém navazuje na starší plastiky z II. vrstvy v tureckém Çatal Hüyüku a ukazuje tak na kontinuitu a podobný umělecký a ideový vývoj obou míst, která patří k nejranějším z hlediska vzniku a rozvíjení zemědělského způsobu života a kultů Bohyně Matky-Země jako ochranitelky plodnosti země a lidí.

43 Anonym, „*Hlubokomašůvecká venuše*", kolem roku 4500 př. n. l., mladý neolit, kultura s moravskou malovanou keramikou, keramika, výška 34 cm, naleziště: Hluboké Mašůvky u Znojma, Česká republika, uloženo: Soukromá sbírka Vědomila Vildomce, Boskovštejn, Česká republika.

Záklon celé postavy směřující k výšinám a tvář prosebně obrácená k obloze, kde „sídlilo" mocné slunce a odkud přicházel životodárný déšť, adorační gesto rukou, na nichž možná spočívaly obětiny, širokým trojúhelníkem vyznačené pohlaví a lehké pokrčení nohou jsou znaky, které tuto plastiku řadí do okruhu výtvarných děl spjatých s kultem Bohyně Matky-Země, který měl zemědělcům zajistit plodnost země i jich samých.

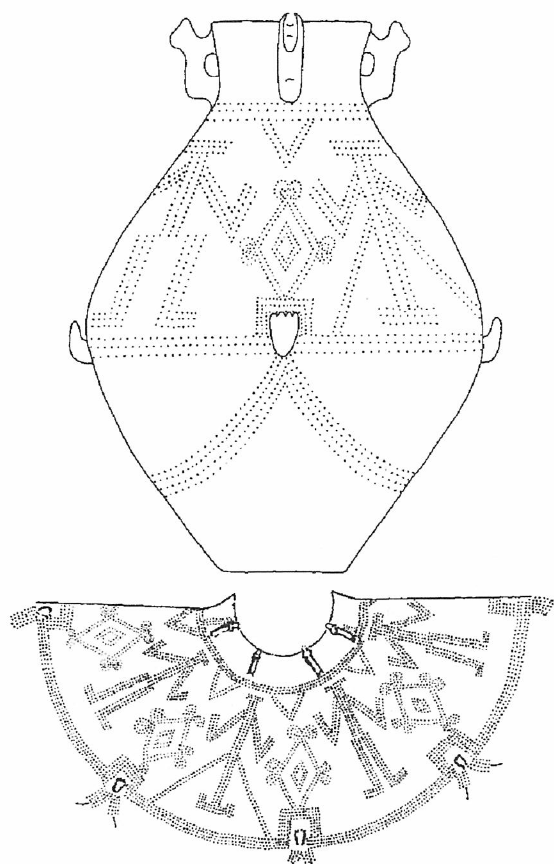

44 Anonym, „*Neolitická milostná scéna*", kolem roku 4500 př. n. l., mladý neolit, kultura s moravskou malovanou keramikou, keramika, výška asi 6 cm, naleziště: Hradisko v Kramolíně u Třebíče, Česká republika, uloženo: Okresní muzeum, Třebíč, Česká republika.

Dvojice milující se „tváří v tvář" je komponována jako závěsná plastika; scéna patrně představuje „svatou svatbu" – obřadné milování, praktikované ve většině starých zemědělských kultur a civilizací, v němž se spojovala láska s rituálem sloužícím k udržování a znovuobnovování plodnosti.

ramikou (5500–4900 př. n. l.), která představuje nejstarší zemědělskou kulturu mladší doby kamenné. Z původně asi pětadvaceticentimetrové plastiky se dochovalo pouze torzo (Stäuble 2003).

V obdobích následujících po mladší době kamenné (neolitu) – v pozdní době kamenné (eneolitu), době bronzové a železné – nastaly změny (zvětšování počtu obyvatel a z toho plynoucí konflikty o území a zdroje surovin, vynález oradla a zpracování kovů …), které v otázkách přežití a znovuobnovování života pospolitosti zvýraznily úlohu muže. V archeologickém záznamu (zejména ve výbavě hrobů milodary, na skalních rytinách a uměleckých předmětech) sledujeme muže jako oráče, bojovníka, boha …, který přebírá dominantní roli při obživě, válčení, v kultu a zřejmě i v sexuálním životě a plodnosti obecně. Nejvýraznějším symbolem takových zobrazení bývá ztopořený penis. Tento falický kult navazuje na prapočátky v mladším paleolitu a vyúsťuje v prostředí starověkých civilizací do podoby bohů plodnosti, lásky i nevázené zábavy, jakými byli třeba řecký Dionýsos neboli Bakchos či Priápos, původně maloasijské, v Řecku a v Římě zdomácnělé božstvo plodnosti. Byl patronem nejen pudové lásky, ale i ochráncem úrody hlavně vinic a sadů, kam se také umísťovaly jeho sošky s červeně natřeným vztyčeným falem, na řeckém ostrově Délu byla k jeho poctě zbudována dokonce Posvátná cesta sestávající z kamenných falů jako samostatných votivních skulptur umístěných na vysokých pilí-

45 Anonym, *„Posvátná svatba"*, kolem roku 4500 př. n. l., mladý neolit, kultura s moravskou malovanou keramikou, keramika, výška 38 cm, naleziště: Střelice u Znojma, Česká republika, uloženo: Soukromá sbírka Vědomila Vildomce, Boskovštejn, Česká republika.

Výzdoba nádoby patrně představuje scénu „posvátné svatby": na největší výduti čtyři plastické zvířecí hlavičky s rohy a na hrdle celé postavy asi týchž zvířat (snad kozlů – symbolu mužské potence); v takto vymezeném poli jsou vhloubeným vpichem stylizovaně zachyceny postavy tří mužů a jedné ženy, oddělené čtyřmi ornamentálními routovitými obrazci, k nimž se na horních vrcholech pojí jednodušeji provedené trojúhelníky (symboly ženského pohlaví a plodnosti).

řích. Priápos měl přívlastek *trifallos* („s trojnásobně velkým falem"). Kolem změny letopočtu vznikla sbírka latinsky psaných žertovných a lascivních básní na jeho počest (takzvaná *Priapea*), jež skládali i slavní básníci. Priápos byl populárním božstvem, jeho kult se udržel až do doby křesťanské, ačkoli jej církev všemožně potírala. Význam zpodobení falických motivů z prehistorických dob nelze pochopitelně takto jednoznačně vymezit. Je však nepochybné, že v průběhu prehistorie byl penis obecně glorifikován jako základ plodnosti, ale i to, že jeho význam se neomezoval jen na reprodukci.

Naznačené proměny, svědčící o vzrůstající úloze muže, zrcadlí například eneolitická sídliště a pohřebiště, jež existovala koncem 4. tisíciletí v oblasti dnešního bulharského přímořského města Varny. Tamější prehističtí obyvatelé využili příhodné přírodní podmínky zálivu hluboce vklíněného do pevniny a vytvářejícího systém jezer, která spojoval v určitých časových údobích úzký průtok s mořem, a vybudovali si zde nákolní sídliště. Zemřelé pochovávali na pohřebištích v blízkém okolí; z nich vyniklo to, které v průběhu sedmdesátých let 20. století, kdy bylo zkoumáno, získalo přízvisko „Zlatá nekropole". Archeologové totiž zjistili, že většina mrtvých byla obdařena velkým množstvím milodarů, včetně více než dvou tisíc artefaktů zhotovených ze zlata (perly, náramky, kroužky, spirály, diadémy, závěsky, náprsní destičky, plechové figurky býka aj.) o celkové váze přesahující pět kilogramů. Muži byli pohřbeni v natažené poloze, ženy v poloze mírně pokrčené, vyskytly se i kenotafy. Podle řady indicií se zdá, že ve zvláště bohatě vypravených hrobech spočívali zámožní vlastníci dolů, jejichž bohatství plynulo z rozvinuté metalurgie mědi v Thrácii: obchod s mědí (pozemní i námořní) zajišťoval široké svazky mezi kmenovými společenstvími, vytvářel příznivé podmínky pro vznik velkých majetkových rozdílů (a vzhledem k povaze s tím spjatých aktivit) i pro dominanci muže. Mezi mužskými kostrovými pohřby vynikl zejména hrob asi čtyřicetiletého až pětačtyřicetiletého muže s mnoha milodary: kromě obvyklých nádob zde byly jednak artefakty neolitického typu (nože, sekeromlat a sekerky zhotovené štípáním nebo broušením z kamene), jednak předměty příznačné pro nastupující éru kovů (sekeromlat a hlavice oštěpu z mědi, ozdoby ze zlata) (obr. 46). V oblasti pánve pod stydkými kostmi, k nimž se do rozpadu měkkých tkání upíná penis, se nacházel dutý předmět ze zlata, dlouhý zhruba 5 cm, o průměru 3,5 cm. Předmět svým tvarem a umístěním připomíná penilní pouzdra, jaká známe z prostředí nativních kultur Afriky nebo Austrálie; ta jsou však na obou koncích otevřená, zatímco předmět z hrobu je ve spodní části uzavřený. Možná měl zlatý předmět navlečený na penisu pohřbeného, podle milodarů zřejmě významné osobnosti, uchovávat i v záhro-

46 Anonym, *„Hrob zlatého penisu"*, konec 4. tisíciletí př. n. l., eneolit, naleziště: Varna, Bulharsko, uloženo: Archeologické muzeum, Varna, Bulharsko.

Hrob byl součástí takzvané „zlaté nekropole"; obsahoval kostru muže s velkým množstvím milodarů: kromě obvyklých nádob zde byly jednak artefakty neolitického typu (sekerky, sekeromlat a nože zhotovené štípáním nebo broušením z kamene), jednak předměty příznačné pro nastupující éru kovů (sekeromlat a hlavice oštěpu z mědi, ozdoby ze zlata). V oblasti pánve pod stydkými kostmi, k nimž se do rozpadu měkkých tkání upíná penis, se nacházel dutý předmět ze zlata, dlouhý zhruba 5 cm, o průměru 3,5 cm. Předmět svým tvarem a umístěním připomíná penisová pouzdra, jaká známe z prostředí nativních kultur Afriky nebo Austrálie; ta jsou však na obou koncích otevřená, zatímco předmět z hrobu je ve spodní části uzavřený. Možná měl zlatý předmět navlečený na penisu pohřbeného, podle milodarů zřejmě významné osobnosti, uchovávat i v záhrobí jeho životodárné semeno a nějakým pozitivním způsobem ovlivňovat život pospolitosti.

bí jeho životodárné semeno a nějakým pozitivním způsobem ovlivňovat život pospolitosti.

Z doby bronzové pocházejí z řady míst celého světa skalní rytiny zobrazující muže se ztopořeným falem, případně doplněné o další atributy. Například na rytině ze švédské lokality Vitlycke z doby kolem roku 900 př. n. l. je zpodoben muž s mohutným vztyčeným falem a oštěpem vetknutým dřevcem do země před ním a s hlavicí směřující k nebesům. Tato kompozice může souviset s oslavou sexuality jako přirozené danosti, s pojetím života a smrti jako opakujícího se koloběhu, nebo s magickými praktikami pozitivně ovlivňujícími mužskou potenci či úspěšnost při lovu nebo v boji ... (obr. 47).

V době železné neznámý thrácký mistr pojednal někdy kolem roku 350 př. n. l. scénu „svaté svatby" v reliéfní miniatuře na zlacené stříbrné destičce sloužící jako ozdobné kování koňského postroje (byla nalezena v Letnici u Loveče v Bulharsku) (obr. 48). Ozdoba je čtverhranná, s rámcem, který na několika místech přerušuje vyobrazení tří postav – dvojice milenců a stojící ženy. Muž, sedící na podušce, má účes z dlouhých vlasů, na temeni svázaných do chocholu, knír a bradku. Na sobě má krátký oděv, ponechávající větší část nohou obnaženou. Na klíně mu sedí žena v dlouhých šatech s rukávy po lokte, vpředu vyhrnutých, takže nohy zůstávají obnažené, její ňadra jsou znázorněna dvěma kroužky. Tváří se obrací k mužovi a objímá jej oběma rukama. Za milenci stojí žena v dlouhých šatech, v pravé ruce drží nádobu s ornamentálním dekorem, v levé ratolest. Podobných narativních kompozic z erotického života doby železné existuje celá řada, včetně erotické scény zachycující dvě milující se dvojice v zrcadlovém obrazu (obr. 49–50).

Podobných dokladů z celého pravěkého světa se dochovalo velmi mnoho. Svědčí o tom, že naši dávní předkové chápali a prožívali sexualitu a erotiku podobně jako my dnes (alespoň v jejich vnějších projevech, bez transcendentních prehistorických rituálních svázaností se znovuzrozením a udržováním řádu světa). Včetně projevů homosexuality, mužské a ženské transsexuality, transvestitismu nebo masturbace, jak můžeme „číst" z kreseb či plastik.

Například neznámý pravěký sochař diminské kultury v řecké Larisse kolem roku 4500 př. n. l. zachytil mužskou masturbaci (obr. 51) a o něco později ve 4. tisíciletí př. n. l. sochař na Maltě vytvořil plastiku masturbující ženy (obr. 52), která byla objevena v areálu megalitické chrámové stavby v Hager Kim (obr. 53), určené zřejmě k rituálům zasvěceným Bohyni plodnosti či Bohyni Matky-Země i kultu zemřelých. V severní Itálii v údolí Val Camonica, na jižním svahu Alp u vesnice Capo di Ponte se nachází asi 20 000 obrazů vytvářených od konce neolitu až do 1. století př. n. l. Zachycují výjevy ze života včetně erotických scén, tajemné bytosti nebo různé symbolické znaky, ale i muže konajícího pohlavní styk se zvířetem (obr. 54).

47 Anonym, *„Muž se ztopořeným penisem a oštěpem"*, kolem roku 900 př. n. l., doba bronzová, skalní rytina, naleziště: Vitlycke, Švédsko.

Tato kompozice může souviset s oslavou sexuality jako přirozené danosti, s pojetím života a smrti jako opakujícího se koloběhu nebo s magickými praktikami pozitivně ovlivňujícími mužskou potenci či úspěšnost při lovu nebo v boji.

Erotické scény heterosexuální a homosexuální i obcování se zvířaty jsou častým námětem umělců také v Novém světě, zvláště v prostředí peruánské kultury mochické, ale i v dalších starých peruánských kulturách, které mochickou kulturu časově předcházely (například salinarská, vicúská a gallinazská kultura [dřívější název virúská kul-

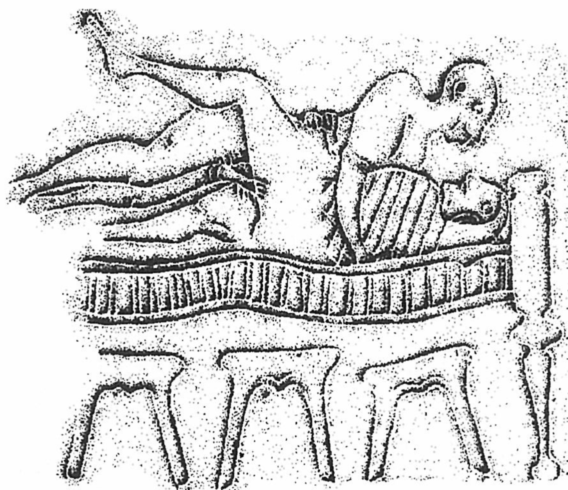
48 Anonym, *„Svatá svatba"*, kolem roku 350 př. n. l., faléra, reliéfně zdobená zlacená stříbrná destička sloužící jako ozdobné kování koňského postroje; celá lícová plocha je zlacená, na rubu je plochá průvlečka, výška 5 cm, naleziště: Letnica, kraj Loveč, Bulharsko, uloženo: Krajské vlastivědné muzeum, Loveč, Bulharsko.

Reliéfní destička byla objevena jako součást thráckého pokladu, uloženého v bronzovém kotli. Scéna patrně představuje „svatou svatbu". Ozdoba je čtverhranná, s rámcem, který na několika místech přerušuje vyobrazení tří postav – dvojice milenců a stojící ženy. Muž sedící na podušce má účes z dlouhých vlasů, na temeni svázaných do chocholu, knír a bradku. Na sobě má krátký oděv, ponechávající větší část nohou obnaženou. Na klíně mu sedí žena v dlouhých šatech s rukávy po lokte, vpředu vyhrnutých, takže nohy zůstávají obnažené, její ňadra jsou znázorněna dvěma kroužky. Tváří se obrací k mužovi a objímá jej oběma rukama. Za milenci stojí žena v dlouhých šatech, v pravé ruce drží nádobu s ornamentálním dekorem, v levé ratolest.

tura]), které s ní byly zčásti současné (například vicúská kultura) nebo byly mladší (například chimúská a sicánská kultura). Takové náměty uplatnili zvláště na antropomorfních nádobách, kde je realisticky pojednán nejen heterosexuální styk mezi manželi či milenci nebo rituální milování, včetně felace, ale se stejnou otevřeností mužský homosexuální pohlavní styk v poloze tváří v tvář nebo v poloze zezadu, stejně jako anální styk heterosexuální či homosexuální (obr. 55–57). Běžnost análního styku je zřejmě důsledkem toho, že v kulturách a civilizacích předkolumbovské Ameriky platil zákaz vaginálního koitu během laktačního období ženy, které trvalo první tři roky věku dítěte; normální koitus během této doby byl přísně trestán, dokonce i smrtí (Kann – van Bussel 1996). (Podrobněji je tato problematika rozvedena v kapitole Předkolumbovská Amerika, s. 1042.)

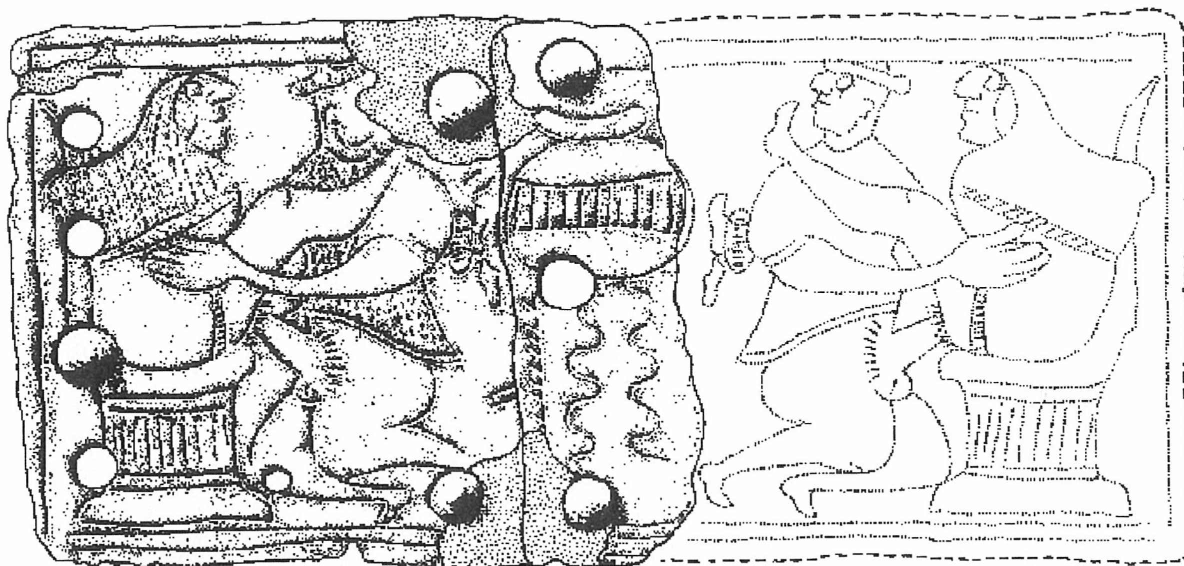
Tyto a podobné předměty spjaté s kultem plodnosti, zrození, lidskou sexualitou a erotikou i znovuzrozením často pocházejí z význačných poloh pravěkých sídlišť, například hlubokými příkopy vymezených kruhových areálů, kde se mohly konat i barvité a honosné obřady „posvátné svatby" nebo „posvátné orby". V mladších pravěkých dobách lidé takovým svatyním dali podobu monumentálních, někdy megalitických staveb, z nichž mnohé vyžadovaly velké kolektivní úsilí, neobyčejnou řemeslnou zručnost a dobrou organizaci celé práce.

Megality jsou ve velkém počtu rozšířeny ve všech zemích Evropy ležících u Atlantského oceánu, od pobřeží Středozemního moře až do Švédska, a některé jednodušší typy se ojediněle vyskytují i v evropském vnitrozemí (obr. 53, 58–62). Existují také v západní a severovýchodní Africe, v Melanésii, Indonésii, Indii, jihovýchodní i severovýchodní Asii. Název je příznačný a byl odvozen z řeckých slov *megas* – „velký" a *lithos* – „kámen",

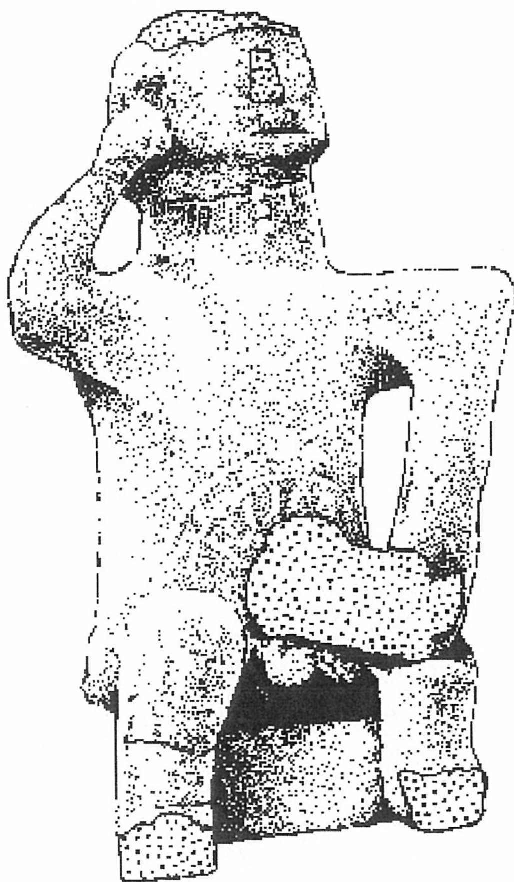
49 Anonym, *„Milostná scéna z počátku doby železné"*, kolem roku 500 př. n. l., raná doba železná, kultura pokročilého situlového umění jihovýchodoalpské oblasti, jeden z motivů vytepaných ve vodorovných pásech na bronzové nádobě (situle), naleziště: Sanzeno u Bolzana, Itálie.

Takzvané situlové umění se rozvinulo v 6. až 4. století př. n. l. zejména v italském Popádí, ve Venetii a v přilehlých oblastech Slovinska. Vyznačuje se narativním ztvárněním scén z hodovních slavností, her, zápasů i z erotického života, a to v reliéfech, rozložených často ve vodorovných pásech na povrchu nádob, pokliček, pochev mečů nebo na kováních opasků.

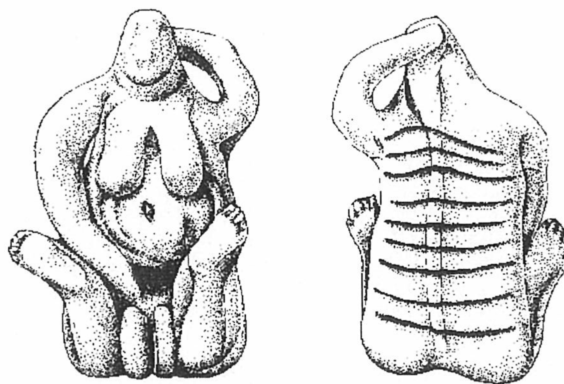

50 Anonym, *„Soutěživá sexuální hra"*, kolem roku 500 př. n. l., raná doba železná, kultura pokročilého situlového umění, tepaná bronzová destička zdobící opasek, naleziště: Brezje, Slovinsko.

Erotická scéna zachycuje dvě milující se dvojice v zrcadlovém obrazu.

51 Anonym, *„Masturbující muž"*, 5000–4500 př. n. l., neolit, diminská kultura, naleziště: Larissa, Thesálie, Řecko.

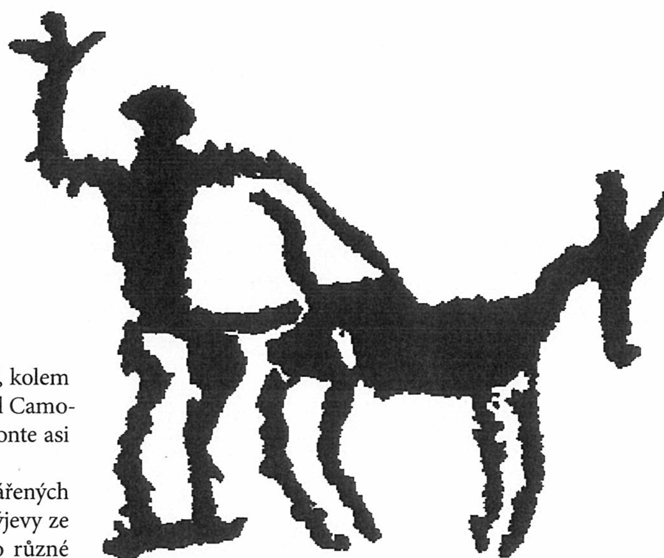
52 Anonym, „Masturbující žena" (pohled zpředu a zezadu), 4. 3.? tisíciletí př. n. l., terakota, naleziště: Hager Kim, Malta.

Tato plastika byla objevena v areálu megalitické chrámové stavby, zřejmě určené k rituálům zasvěceným Bohyni plodnosti či Bohyni Matky-Země i kultu zemřelých.

53 Anonym, *„Megalitický chrám Hager Kim"* (část pozůstatků), 3. 4.? tisíciletí př. n. l., eneolit, naleziště: Hager Kim, Malta.

Megalitický chrám Hager Kim na jižním pobřeží Malty, který byl vybudován z obrovitých bloků tvrdého koralinního vápence a zachoval se v pozůstatcích, patří k největším maltským pravěkým stavbám. Účel dvou oválných podstavců vpředu není přesně znám, možná sloužily jako oltáře, možná tvořily základny sloupů. Uvnitř svatyně byly nalezeny sošky Bohyně plodnosti či Bohyně Matky-Země i plastika zobrazující patrně ženskou masturbaci.

54 Anonym, *„Muž kopulující se zvířetem (s oslem?)"*, kolem roku 3000 př. n. l., eneolit, skalní rytina, naleziště: Val Camonica, údolí na jižním svahu Alp u vesnice Capo di Ponte asi 80 km severně od Brescie, Itálie.

V této oblasti se nachází asi 20 000 obrazů vytvářených od konce neolitu až do 1. století př. n. l. Zachycují výjevy ze života včetně erotických scén, tajemné bytosti nebo různé symbolické znaky.

55 Anonym, *„Anální styk mezi mužem a ženou"*, 1. století, I. fáze mochické kultury, antropomorfní nádoba s třmenovou hubicí, keramika, po vypálení malovaná krémovou a tmavě červenou barvou, výška 19 cm, naleziště: Moche, Peru, uloženo: Museo Arqueológico Rafael Larco Herrera (č. 004–002), Lima, Peru.

Téměř probíhající, patrně anální styk mezi mužem a ženou. Ozdoba mužovy hlavy by mohla představovat přilbu; pak by tato scéna byla jedním z mála zobrazení pohlavního styku, kde je aktérem muž-válečník. Většinou jsou v takovýchto sexuálních výjevech zobrazeni kněží. Kněžské povolání tohoto muže přesto nelze vyloučit, protože přechody mezi oběma vrstvami byly možné.

Erotické scény heterosexuální a homosexuální i obcování se zvířaty jsou častým námětem umělců také v Novém světě, zvláště v prostředí peruánské kultury mochické, ale i v dalších starých peruánských kulturách, které mochickou kulturu časově předcházely (například salinarská, vicúská a gallinazská kultura), které s ní byly zčásti současné (například vicúská kultura) nebo byly mladší (například chimúská a sicánská kultura). Takové náměty uplatnili zvláště na antropomorfních nádobách, kde je realisticky pojednán nejen heterosexuální styk mezi manželi či milenci nebo rituální milování, včetně felace, ale se stejnou otevřeností mužský homosexuální pohlavní styk v poloze tváří v tvář nebo v poloze zezadu, stejně jako anální styk heterosexuální či homosexuální. Běžnost análního styku je zřejmě důsledkem toho, že v kulturách a civilizacích předkolumbovské Ameriky platil zákaz vaginálního koitu během laktačního období ženy, které trvalo první tři roky věku dítěte; normální koitus během této doby byl přísně trestán, dokonce i smrtí.

neboť kamenné bloky mají hmotnost od několika tun až po megality více než stotunové. Pravěcí kameníci a stavitelé vytvářeli megality buď z obrovitých kamenných bloků, které lámali v lomech, nebo z velkých přirozených balvanů a kamenů, které od skalní masy odloučila sama příroda. Kameny ponechali nejčastěji v surovém stavu, ale někdy je lehce povrchově otesali a opatřili technickými detaily, třeba čepy, nebo je dokonce zdobili různými motivy, provedenými rytím nebo v nízkém reliéfu, či je ztvárnili do podoby silně stylizovaných a schematizovaných postav, nepříliš narušujících původní tvar kamenného bloku.

S těmito kameny pak naložili několikerým způsobem: Zapustili je svisle spodní částí do jam, takže se majestátně tyčily k obloze – takový volně se tyčící monolit nazýváme dnes *menhir*. Menhiry nechávali v krajině stát buď jako osamocené solitéry, nebo je seskupovali do několikanásobných řad v počtu několika tisíc, což jsou útvary typické zvláště pro francouzskou Bretaň nebo pro eti-

56 Anonym, *„Vaginální koitus mezi božstvem a pozemšťankou"*, 5. století, IV. fáze mochické kultury, antropomorfní nádoba s uchem, keramika, po vypálení malovaná krémovou a tmavočervenou barvou, výška 22 cm, naleziště: Moche, Peru, uloženo: Museo Arqueológico Rafael Larco Herrera (č. 023–003), Lima, Peru.

Na nádobě je dvojité reliéfní zobrazení pravděpodobně vaginálního pohlavního aktu mezi božstvem, zřejmě bohem hor, a živou ženou. Ke styku dochází v příbytku, na pokrývce s poduškou ve tvaru válečku. Opasek boha končí dvojitým hadem. Před domem se nachází pes.

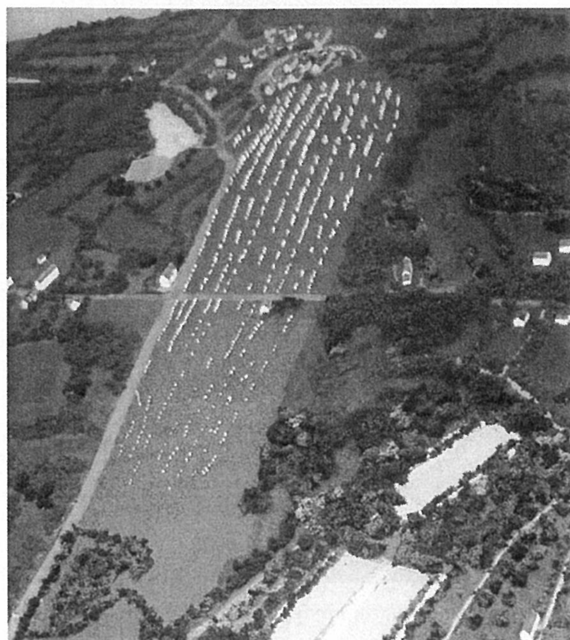
57 Anonym, „*Kopulující lamy*“, 5. století, IV. fáze mochické kultury, antropomorfní nádoba s třmenovou hubicí, keramika, po vypálení malovaná krémovou a červenou barvou, výška 19 cm, naleziště: Moche, Peru, uloženo: Museo Arqueológico Rafael Larco Herrera (č. 022–003), Lima, Peru.

Toto a podobná zpodobení pářících se zvířat patrně souvisí s rituální podporou plodnosti zvířat.

opskou provincii Sidamo (zde jsou nadto mnohé z deseti tisíc menhirů sochařsky pojednány jako mužské faly se zobrazením obnaženého žaludu lemovaného kamenným prstencem předkožky), anebo je užili jako součást megalitických hrobek. Nejmohutnější menhir vztyčili u Locmariaqueru ve francouzském departementu Morbihan před 5000 lety; dnes je rozlomený do několika kusů, ale původně byl vysoký asi 23 metry a vážil více než 350 tun. Menhiry svým celkovým tvarem připomínají falus, některé mají falus reliéfně pojednán na povrchu nebo na vrcholu vymodelován žalud – ty o svém významu svědčí jednoznačně. Existují však i menhiry s lehce naznačeným reliéfním zobrazením některých částí lidské postavy, někdy dokonce i s náznakem ženských prsů, jako třeba menhiry ze Saint-Sernin-sur-Rance z francouzského departementu Aveyron.

Kamenné menhiry jsou patrně symboly předků, sídly jejich duchů, snad tedy představují pojítko mezi mrtvými a živými a ztělesňují magickou sílu jak mocných předchůdců, tak i žijících potomků, zejména se zhmotněním a zdůrazněním mužské sexuální síly a plodnosti obecně, jež měla být tímto rituálem trvale uchována. Myšlenka věčnosti byla velkolepá, monumentální. Monumentální věčný kámen ji dobře vystihoval již svou fyzickou podstatou – vedl k věčnosti.

V západní Evropě vytvářeli pravěcí lidé z menhirů také architektonicky složitější okrouhlé monumenty, z nichž nejproslulejší je Stonehenge. Takové stavby se nazývají anglosaským slovem *henge*

58 Anonym, „*Menhirové řady*“, 5. až 3. tisíciletí př. n. l., neolit až eneolit, bretaňská žula, naleziště: Carnac, departement Morbihan v Bretani, Francie.

Menhiry u vesnice Carnaku na modelu z leteckého pohledu. V řadách dlouhých asi 4 km stojí 2 934 menhiry; mají různou výšku (od jednoho do několika metrů) i hmotnost (od několika tun do několika desítek tun). Byly vytvořeny prvními zemědělci v průběhu mladší a pozdní doby kamenné z místní bretaňské žuly; nejstarší menhiry pocházejí možná už z poloviny 5. tisíciletí př. n. l. Celkový počet menhirů v oblasti Bretaně se odhaduje na 12 000.

Zřejmě měly důležité astronomické, kultovní a symbolické funkce, které se navzájem úzce prolínaly. Mnohé menhiry svým celkovým tvarem připomínají falus, jiné mají falus reliéfně pojednán na povrchu nebo na vrcholu vymodelován žalud; ty o svém významu svědčí jednoznačně. Existují však i menhiry s lehce naznačeným reliéfním zobrazením některých částí lidské postavy, někdy dokonce i s náznakem ženských prsů, jako třeba menhiry ze Saint-Sernin-sur-Rance z francouzského departementu Aveyron.

Kamenné menhiry jsou patrně symboly předků, sídly jejich duchů, snad tedy představují pojítko mezi mrtvými a živými a ztělesňují magickou sílu jak mocných předchůdců, tak i žijících potomků, zejména se zhmotněním a zdůrazněním mužské sexuální síly a plodnosti obecně, jež měla být tímto rituálem trvale uchována. Myšlenka věčnosti byla velkolepá, monumentální. Monumentální věčný kámen ji dobře vystihoval již svou fyzickou podstatou – vedl k věčnosti.

59 Anonym, „*Menhirové řady*" u Carnaku, tentokrát z žabí perspektivy.

nebo keltským výrazem *cromlech*; jsou typické pro Britské ostrovy, zatímco jinde se vyskytují pouze ojediněle. Tyto megalitické stavby užívali naši předkové zřejmě k nejrůznějším náboženským i jiným úkonům, které bylo potřeba provádět, aby se udržel správný chod jejich konstrukce pozemského i posmrtného světa. Další megalitické monumenty – *dolmeny*, *chodbové hroby*, *galeriové hroby* – vznikaly převážně pro zajištění posmrtného života, ke kolektivnímu pohřbívání zemřelých, i když ani v tomto případě nebyly v tehdejším nazírání oba světy nijak odděleny, a tyto praktiky měly zajistit znovuzrození zemřelého.

Chodbový hrob v New Grange mezi městy Slane a Oldbridge v dnešní Irské republice založili pravěcí stavitelé někdy mezi lety 3400 až 3000 př. n. l. na nejvyšším místě hřebenu, který tvoří severní břeh řeky Boyne (obr. 62). Zbudovali jej na půdorysu kříže, kde delší rameno představuje dlouhá přístupová chodba a tři krátká ramena tvoří výklenky vlastní pohřební komory. Chodbu hrobu postavili z obrovitých balvanů, na pravé straně z dvaadvaceti kusů, na levé z jedenadvaceti kusů, které svrchu překryli kameny deskovitého tvaru: vznikl tak průchod zhruba 20 metrů dlouhý, 0,9 metru široký a 1,5 metru vysoký. Kameny povrchově opracovali a některé z nich reliéfně ozdobili. Aby zabránili prosakování vody do chodby, vytesali do horních stěn stropních kamenů mělké kanálky, které vodu sváděly po stěnách bočních kamenů; důmyslnou drenáží z říčních valounů a písku chránili i pohřební komoru. Komoru zkonstruovali technikou nepravé klenby: zúžení ke stropu bylo dosaženo tím, že každá následující vrstva kamenů poněkud přečnívala vrstvu předchozí. Klenbu vyhnali do impozantní výšky více než šesti metrů a uzavřeli jí prostor s třemi apsidovitými výklenky, jehož nejdelší rozměr při zemi také přesahuje šest metrů.

A s podobným záměrem – spojováním stavební stability s estetickým účinem – postupovali pravěcí stavitelé i při vršení mohylového pahorku nad kamenným hrobem: Základnu mohyly zpevnili kamenným věncem, jenž vymezil kruh o průměru 85 metrů. Použili k tomu devadesáti sedmi mohutných kamenů deskovitého tvaru, dlouhých

60 Anonym, „*Antropomorfní menhiry*", 4. až 3. tisíciletí př. n. l., neolit až eneolit, naleziště: Filitosa, údolí řeky Taravo, Korsika, Francie.

Antropomorfní menhiry ve Filitose v malebném údolí řeky Taravo jižně od hlavního města Korsiky Ajaccia byly vytesány z místní žuly a uspořádány do řad nebo skupin či stály osamoceně v zemních jámách nebo na vyvýšených kamenných plošinách. Představují lidské postavy, symbolizující možná mužské faly, s lehce a schematicky vyznačenými rysy, provedenými v kamenném bloku mělkou modelací. Jsou vlastně sochařskými díly a podle nich bývá Korsika někdy nazývána Velikonočním ostrovem Středozemního moře.

v rozmezí od 1,5 metru až do 4,2 metru. Delší hranou je zapustili do země tak, aby vyčnívaly z terénu jednotně – do výšky něco přes metr – a dohromady vytvářely vodorovnou linii. Touto zdí nepochybně chtěli zabránit erozi mohylového náspu, ale patrně také docílit estetického účinku, poněvadž některé kameny jsou působivě reliéfně zdobeny geometrickými motivy (kosočtverce, klikatky, spirály). Mohylu vršili střídáním vrstev z říčních valounů a drnových bloků a pak mohylový plášť ve výšce asi 2,5 metru nad zemí obložili pásem z bělavého lomového křemene, který dopravili z místa vzdáleného asi 80 kilometrů. Ve vzdálenosti 11 až 14 metrů od úpatí mohyly zřídili ještě kruh o průměru kolem sta metrů z 35 až 38 menhirů (z nich se dochovalo pouze dvanáct).

Zemřelé, či spíše jejich pozůstatky, ukládali pozůstalí spolu se skromnými milodary v apsidovitých výklencích pohřební komory. Byly tam totiž uloženy jen části spálených a nespálených koster, takže je zřejmé, že mrtvá těla pozůstalí z nějakých rituálních příčin spalovali nebo je nechali nějakou dobu vystavená na jiném místě a pak teprve pozůstatky sebrali a přenesli do hrobu.

Po uložení ostatků v pohřební komoře chodbu do mohyly zvenčí uzavřeli velkým balvanem až do příštího pohřbu. Chodbový hrob tedy sloužil po dlouhou dobu k opakovanému pohřbívání členů velké pospolitosti, která se podílela na jeho nákladné výstavbě, výzdobě a udržování.

Schéma uvedeného chodbového hrobu a jemu podobných je možná podobenstvím těhotné Bohyně Matky-Země: pohřební komora – lůno bohyně, mohylové návrší nad komorou – těhotné břicho, přístupová chodba do komory – vagina bohyně; nadto mohylu obklopují menhiry, jež jsou patrně symbolem mužského falu. Tento výklad vychází z úvahy, že zrození a smrt člověka byly v údobí vzniku a rozvíjení zemědělství dávány do souvislosti s odumíráním semene a jeho opětovné vzklíčení se vznikem nové vegetace. A tak i vkládání zemřelého do lůna Matky-Země mělo

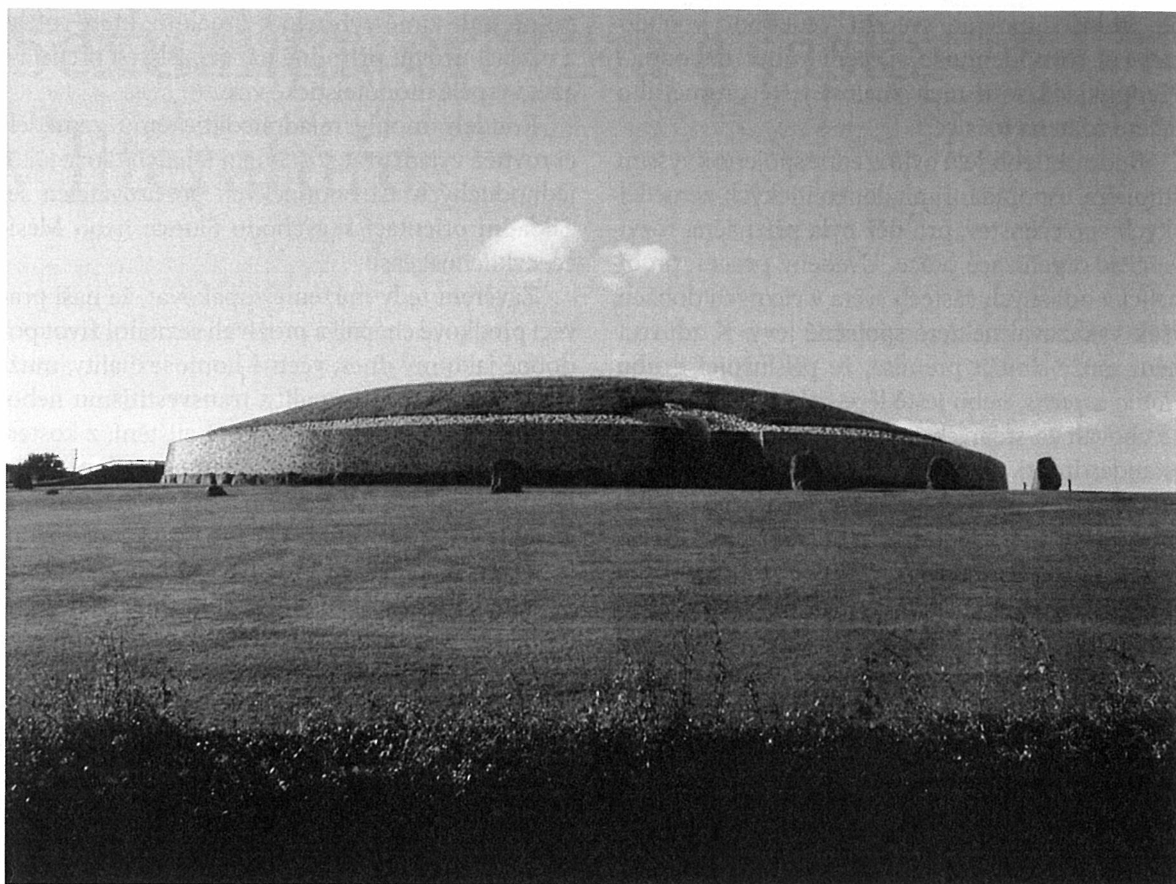
61 Pohled do tváře jednoho z *„Antropomorfních menhirů“* ve Filitose.

vést k znovuzrození a dalšímu životu pohřbeného. Představy o zmrtvýchvstání byly ovšem rozmanité. Tak třeba Mayové, pro něž byla kukuřice základem obživy, a proto těžištěm kultu, se domnívali, že smrtí odevzdává člověk své tělo zemi, v níž však časem v podobě životodárného kukuřičného zrna znovu ožívá a z níž se takto navrací k životu. Je to filozofie zmrtvýchvstání a s vesnou spojeného obživnutí, jakou nacházíme v raných zemědělských kulturách Předního východu, bohatě pak rozvinutou v náboženských doktrínách, rituálech a mystériích v následujících starověkých předovýchodních civilizacích i jinde ve starověkém světě.

Díky radiokarbonovému datování a moderním archeologickým výzkumům dnes víme, že evropské megality vznikaly v dlouhém období téměř tří tisíc let, od mladší a pozdní doby kamenné až do časné doby bronzové, někde přetrvávaly ještě déle; nejstarší vznikly již v době kolem roku 4500 př. n. l., takže jsou mnohem starší než kdysi předpokládané východostředomořské vzory včetně egyptských pyramid. Různorodost odkrytých forem megalitických staveb a jejich datování ukazují, že i v samé Evropě existovalo možná šest až osm navzájem nezávislých míst původu. Jedním z takových míst byl Bretaňský poloostrov, který je součástí Francie, druhé centrum existovalo v Portugalsku a snad i ve Španělsku, třetí možná na Maltě, čtvrté na Korsice, páté v severozápadním Německu, šesté v Dánsku, sedmé pravděpodobně v Irsku a osmé v jižní Anglii.

Megality souvisejí s komplikovaným pojetím zrození, žití, přežití a znovuzrození jednotlivce i celé pospolitosti. V obtížných dobách, zejména při přelidnění, mohla pospolitost existovat efektivněji a bez hlubokých otřesů, když byla zdůrazňována a všemi uznávána sociální jednota. A právě stavba takového trvalého monumentu se stala pro všechny velkým symbolickým aktem zaměřeným na upevnění jednoty. Musíme si připomenout, že v té době lidé nevytvářeli žádné jiné trvalé objekty větších rozměrů: domy ze dřeva a jiných materiálů měly krátkou životnost. Když byl postaven takový okázalý monument, stal se na daném území největším umělým výtvorem. Jindy mohl mít význam i z hlediska soupeření s pospolitostmi ze sousedních území a sloužit jako místo konání všech náboženských obřadů spojujících pospolitost s dávnými předky i s nedávno zemřelými, posvěcovat trvalost práva na zemi předků a podporovat filozofii věčného života.

Megalitické stavby v evropském vnitrozemí chybí. Zdá se však, že zde obdobné funkce jako megality mohly plnit rozsáhlé stavby nazývané v archeologické literatuře rondely. Rondely se objevily na evropském kontinentu jako fenomén zemědělských společenstev mladšího neolitu kolem roku 4800 př. n. l., a to na širokém území od jihu dnešního Maďarska do Pomohaní. Na tomto širokém evropském území žili koncem mladší doby kamenné nositelé různých zemědělských kultur.Rondely mívají přibližně kruhový půdorys (první rondel v evropském rámci byl prozkoumán v Těšeticích-Kyjovicích na Znojemsku již v letech 1968–1978). Mohou je tvořit (a vymezovat) také palisádové „kruhy“, uskupení větších kamenů nebo jiná konstrukce. Důležité je umístění dvou, tří, čtyř nebo více vstupů do jejich vnitřní plochy. Rondely mohou být, kromě jiného, vyjádřením zkušenosti kosmického času a jeho „promítnutím“

62 Anonym, *„Megalitický chodbový hrob New Grange"*, 3400 až 3000 př. n. l., hlína a kámen, průměr základny mohyly asi 85 m, naleziště: New Grange v kotlině řeky Boyne mezi městy Slane a Oldbridge, Irská republika.

Základna mohyly o průměru asi 85 m byla zpevněna kamenným věncem z 97 mohutných kamenů deskovitého tvaru, dlouhých od 1,5 m až do 4,2 m, z nichž některé byly reliéfně vyzdobeny různými geometrickými motivy. Ve vzdálenosti 11 až 14 m od svého úpatí byla mohyla lemována prstencem o průměru asi 100 m z 35 až 38 menhirů, z nichž se zachovalo 12. Z jihovýchodu vede do nitra mohyly megalitická chodba, dlouhá asi 20 m, zakončená pohřební komorou s třemi apsidami, jejíž nepravá klenba se tyčí do výše 6 m.

Podobné schéma hrobu je možná podobenstvím těhotné Bohyně Matky-Země: pohřební komora – lůno bohyně, mohylové návrší nad komorou – těhotné břicho, přístupová chodba do komory – vagina bohyně; nadto mohylu obklopují menhiry, jež jsou patrně symbolem mužského falu. Tento výklad vychází z úvahy, že v údobí vzniku a rozvíjení zemědělství byly zrození a smrt člověka dávány do souvislosti s odumíráním semene a jeho opětovné vzklíčení se vznikem nové vegetace. A tak i vkládání zemřelého do lůna Matky-Země mělo vést ke znovuzrození a dalšímu životu pohřbeného.

do opakovaných cyklů zemědělských prací a lidského života, který umožňuje představu „kruhového" času a „kosmického cyklu" v rytmech narození – smrti – znovuzrození. Posvátné místo, kde neolitický rolník uskutečňoval rituální obřady, aby se spojil s nadpřirozenými bytostmi, se stalo nejen středem jeho světa, tvořeného domem a sídlištěm s okolními poli ve vodorovném pohledu, ale také spojnicí s nebem po svislici v rámci jeho „vesmírného dialogu".

Zemědělci mladšího neolitu byli schopní odzírat čtyři základní astronomická data od jarní rovnodennosti přes letní slunovrat, podzimní rovnodennost až po zimní slunovrat. (Jarní slunovrat, „novoročí", bylo datem velkých oslav ve starověkém Sumeru a Akkadu. Ve svatyni na vrcholu zikkuratu probíhal akt tzv. posvátné svatby, hieros gamos, mezi bohyní plodnosti Inannou a mytickým pastevcem Dumuzim, zastoupenými místní veleknězkou a králem. K zajištění bohaté úrody byla posvátná svatba spojena s posvátnou orbou. Oslavy stejného rázu prolínaly dalšími starověkými náboženstvími. Podobnost s biblickými příběhy o zvěstování P. Marii, o narození Ježíše Krista

na zimní slunovrat, svěcení Velikonoc v období jarní rovnodennosti aj. není vůbec náhodná.) Předpokládá se u nich znalost ještě přesnějšího dělení roku na měsíce.

Budování rondelů bylo zřejmě spojeno s vyšším stupněm uspořádání mladoneolitických zemědělských společenstev, pro něž byla příznačná rozvíjející se organizace práce. Uvedený proces, probíhající v odlišných částech světa v různých dobách, však vykazoval některé společné jevy. K zdůvodnění může sloužit premisa, že příslušníci druhu *Homo sapiens*, nebo ještě lépe celého rodu *Homo*, se chovali za stejných podmínek přibližně stejně (standardně, tj. za přítomnosti tzv. antropologické konstanty). Výskyt pravěkých zaoblených příkopů svědčí o určité pravěké kulturní jednotě na poměrně rozsáhlém území. Z předchozího by vyplývalo i možné spojení rondelů pouze s centrálními (snad původními mateřskými, „kolonizačními") sídlišti. Znamenalo by to, že šlo také o nezbytný prvek, který vyjadřoval hlubší vztah k osídlenému kraji. Uskupení takové mateřské vesnice s dceřinými (s pokrevními vazbami) mohlo přerůstat v „kultovní sdružení" osad. Rondely lze s určitou mírou nadsázky charakterizovat jako výraz monumentalismu. Mohou již být znakem organizovaného lidu s projevem vývoje prozatím ještě anonymní náboženské a mocensko-správní složky. Je zřejmé, že jednotlivé úlohy „kruhů" jako společenských, hospodářsko-správních, astronomických a kultovních středisek se vzájemně prolínaly. Naši dávní předkové jako nejstarší zemědělci si nepochybně uvědomovali, že při střídání čtyř ročních období a s ním související obnovou přírody dochází ke koloběhu výsevu, zrání a sklizně obilí jako procesu „znovuzrození". Probuzení přírody po přestálé zimě vybízelo k rituálům, které rostly z nižších úrovní přírodně náboženských představ až k vyspělé monoteistické víře.

Rondely mohly mladoneolitickému zemědělci rovněž vyjadřovat, vzhledem k jejich úloze jako jednoduchých astronomických pozorovatelen se základní orientací k východu Slunce nebo Měsíce, cykličnost času.

Závěrem tedy můžeme zopakovat, že naši pravěcí předkové chápali a prožívali sexuální život podobně jako my dnes, včetně homosexuality, mužské a ženské transsexuality, transvestitismu nebo masturbace. To není překvapivé zjištění; z kosterních pozůstatků a z artefaktů víme, že člověk moderního typu od doby svého vzniku před zhruba 90 000 až 100 000 lety se od nás fyzicky a psychicky v zásadě nelišil.

Většině archeologů a historiků se z nejvyššího nadhledu dosavadní lidská existence na Zemi rozpadá do dvou epoch: prehistorie a historie. Prehistorie začíná prvními lidskými předky – hominidy před třemi až šesti miliony let v jižní a východní Africe – a končí prvními písemnými záznamy Sumerů na Předním východě před pěti tisíciletími. Vidí zde nepropustnou zeď oddělující svět bez písma od světa s písmem.

Zkusili jsme jiný pohled, který onu zeď vidí nikoli jako monolit, ale spíše jako Velkou čínskou zeď, jež sice oddělovala „vyspělou civilizaci" od bojovných „barbarů", ale mnoha branami a průchody zprostředkovávala obchodní a kulturní spojení. Mizí tak formální rozdíl, který věda dosud stavěla mezi písemný záznam a dekoraci, a spoje k písmu počínají mnoha „dekorativními" artefakty v hloubce prehistorie, jakkoli jejich sdělení rozumíme jen málo.

Sexualita, erotika a láska v literatuře

Tajemstvím pro nás asi navždy zůstanou barvité příběhy v pozadí pravěkých obrazů, soch a staveb, protože neznáme metafory, synekdochy a symboly jejich tvůrců.

Za nejjednodušší (a tedy vývojově nejstarší) technologii symbolického vyjadřování tradičně považujeme gesto, zvuk a posléze slovo a skladbu. Smysl slova jako symbolu je ovšem vyjádřitelný až v rámci časově strukturovaného myšlení a jeho uplatnění je závislé na kulturních pravidlech společnosti. Jazyk je tedy jádrem všech symbolických systémů, ale nemusí být nutně nejstarší.

Přímé antropologické a archeologické doklady pro existenci jazyka chybějí (Lieberman 1984, Wind 1991). Určité dedukce lze vyvodit z vyvíjející se morfologie mozku u nejstarších hominidů (Tobias 1991) a z rekonstrukce mluvidel, které se opírají o tvar báze lebky a dolní čelisti archaických hominidů (Lieberman - Crelin 1971); nový výzkum tu připojil i vzácný nález jazylky neandertálce (jeskyně Kebara). Poměrně plochá spodina lebky naznačuje, že hrtan se dostával vysoko do hrdla a neposkytoval dostatek prostoru pro tvorbu rychlé a plynulé řeči. Jestliže tedy morfologie mozku potenciálně umožňuje jednoduchou řeč od počátku paleolitu, pak morfologie mluvidel u archaických hominidů naznačuje, že rychlost a proměnlivost zvuků i vyjadřovací možnosti byly (oproti moderním hominidům) ještě stále omezené.

Archeologický záznam sice registruje předměty a jevy, nedokazuje však existenci jazyka, gramatiky, skladby ani sématických významů (srov. Gibson - Ingold 1993, Wynn 1995). Tradičně se například předpokládá, že opakovaná výroba standardizovaných typů nástrojů je zakotvena v nějaké nadčasové symbolice a ve vokabuláři. Pozorování z Austrálie takový předpoklad rámcově potvrzují, ovšem pojmy používané původními Australci se nekryjí s typologií vytvořenou pro potřeby moderní archeologie (Gould 1980) a navíc k sobě váží řadu dalších významů a sdělení mytologických či rituálních (Paton 1994).

Pokud přijmeme názor o kauzálním vztahu kulturních pravidel, jazyka a standardizované výroby nástrojů, mohli bychom přepokládat řeč od samého počátku paleolitu (například Isaac 1972). Pokud ovšem podmíníme existenci řeči vznikem zhmotněných symbolů, tedy v tomto případě umění (například Noble - Davidson 1996), mohli bychom jazyk spojovat až s expanzí moderního člověka. Mezi těmito protipóly se pohybuje plejáda teorií (Mellars - Gibson 1996). Širší etnologická srovnání spíše ukazují nezávislost jazyka na struktuře kultury. Ani čistě lingvistické pokusy o rekonstrukci předpokládaného „protojazyka", který by byl sice syntakticky jednoduchý, ale významově plnohodnotný, nenacházejí v etnologii podporu (Murphy 1998).

Tím větší prostor se za těchto okolností otvírá naší fantazii. Prehistorické artefakty mohou alespoň inspirovat současnou literaturu, jak bylo ukázáno v úvodu úryvkem z apokryfu Karla Čapka a jak je doloženo v následující ukázce z univerzitního románu *Amor*. Mohou inspirovat a také inspirují i současné české malíře a sochaře díly, jež vytvořili jejich nejstarší předchůdci, zakladatelé umění před čtvrt stotisíciletím – „Mistr z Dolních Věstonic", „Mistr z Předmostí", „Mistr z Petřkovic" nebo „Brněnský Mistr"...

Jaroslav Malina

Diskuse s archeologem docentem PhDr. Františkem Hubáčkem, CSc.

(z knihy *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén*, 1993)

Amor je důmyslně zkonstruovaný univerzitní román zachycující vznik a počáteční (ne)úspěchy počítačového systému AMOR určeného k automatické tvorbě milostných scén – k účelům původně literárním, posléze i sociálně terapeutickým. V postavách několika odborníků (fyzika Chomského, antropologa Benešovského, archeologa Hubáčka či psychologa Radocha nebo literárního vědce a básníka Grose), s nimiž postupně dva objevitelé vývoj svého systému AMOR a paralelně vznikajícího románu konzultují, jsou v psychologické drobnokresbě zachyceny typy vědců a jejich vztah k milostnému životu. Ukázka je z kapitoly, v níž archeolog docent PhDr. František Hubáček, CSc., rozebírá a pak i sám testuje možnost odvážné pozice koitu (v podobě vznosného gotického oblouku) na golfovém hřišti pomocí analogie s pravěkou plastikou zobrazující soulož dvou subjektů.

Autorem kapitoly, z níž pochází následující ukázka, je Jaroslav Malina. Narodil se 11. dubna 1945 a působí jako socio-kulturní antropolog a archeolog na Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Publikoval u nás i v zahraničí velké množství vědeckých studií, esejů a knih. Vedle vědeckých publikací vydal také vědecko-naučné knihy obracející se k záhadám dávné minulosti a lidské tvořivosti a několik knižních titulů z oblasti beletrie a literární fikce: *První pozemšťan: Zpráva o archeologickém podvrhu století* (1995), *Světová katastrofa a jiné povídky s neblahým koncem* (1996), *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí* (1997).

Diskuse s archeologem docentem PhDr. Františkem Hubáčkem, CSc.

„Z hlediska mé vědecké specializace, to jest deskripce, klasifikace, typologie, kulturní, funkční, sociální a sociologické interpretace významu ženských plastik, takzvaných venuší, kultury s moravskou malovanou keramikou, nelze vaší práci nic vytknout. Bohužel se mé odborné zaměření týká její tak malé části, že se necítím být kompetentním recenzentem, a nemohu se tedy odpovědně vyjádřit k jejímu vydání tiskem," řekl docent Hubáček úvodem.

Po velmi pečlivém studiu asi dvaceti posledních ročníků *Univerzitních ročenek* nám archeolog docent PhDr. František Hubáček, CSc., vyšel jako erudovaný konzultant naprosto jednoznačně. Patnáct let se zabývá studiem pravěkých ženských sošek a plastik z různých materiálů. Možná, že ve starších ročenkách bychom kápli na vědce ještě bližší a příhodnější specializace, hrozilo však reálné nebezpečí, že takový vědec bude mít názor na ženské tělo a jeho možnosti značně zkreslené svým věkem. (...)

Hubáček pokračoval ve vysvětlování. „V rámci neolitické kultury s moravskou malovanou keramikou byla kopulace zachycena pouze v jednom případě, a sice na hradišti Těšice. Na této významné lokalitě provádí naše katedra systematický velkoplošný výzkum více než dvanáct let. Zmíněný nález, schematicky zobrazující kopulující dvojici, byl učiněn před necelými dvěma lety v objektu, přesněji klasifikovaném jako polozemnice, číslo dvacet pět, v centrální části hradiska. (...) Interpretace zmíněného nálezu je velmi obtížná. Všichni odborníci se vzácně shodují pouze v jediném bodu, že se totiž pravděpodobně jedná o dvě těla. Názory se různí již při jejich popisu. Vyjdeme-li z předpokladu, že uvedený nález zachycuje dva objekty různého pohlaví, vzniká otázka, zda ležící postava znázorňuje muže a žena spočívá na něm, nebo naopak, zda ležící postava je žena a nad ní je skloněn muž. Ani jeden z těchto případů nelze objektivně preferovat, i když někteří badatelé, zatížení zřejmě moderní či přímo svou vlastní zkušeností, se pokoušejí dát přednost názoru, že dole je jedinec ženského pohlaví a nahoře jedinec mužského pohlaví. Považují tuto polohu za častější, a proto přirozenější, což je způsob uvažování v seriózní vědecké dedukci naprosto nepřijatelný. Mohl by tedy vést k výsledkům a závěrům naprosto falešným, zcela nesprávně postihujícím a hrubě zkreslujícím pravdivou pravěkou skutečnost. Přenášení moderních analogií jednání i faktických analogií z moderního života může být vel-

mi ošidné. Vezměme si konkrétní příklad. Život dnešních přírodních lidí je pravěkému životnímu stylu jistě v mnohém mnohem bližší než způsob života většiny normálních lidí v moderní civilizované společnosti, třeba středoevropské. A přesto například filipínští Tasadajové kopulují ..."

Ozvalo se nepříjemně ostré drnčení minutek a docent Hubáček svůj projev okamžitě přerušil. Ani větu nedokončil. Předtím jsme tikání minutek vůbec nepostřehli. Zřejmě přesně splývalo s jednotvárným rytmem Hubáčkova hlasu; působilo jako metronom. (...)

„A přesto například filipínští Tasadajové kopulují," zopakoval zničehonic a naprosto bez rozpaků první část nedokončené věty, „právě naopak. Mužský jedinec je dole, nad ním spočívá žena. Muž leží naznak, nohy někdy natažené, někdy je mírně krčí v kolenou, nikdy však do úhlu menšího než sto třicet sedm stupňů. To znamená, že pokrčené nohy mohou dosáhnout koeficientu až 2,3911. Tento koeficient je vyjádřením velikosti uvažovaného úhlu v radiánech. Mužovy ruce mohou zaujmout až čtyřicet tři různé polohy. Někomu se snad může zdát, že klasifikace typů polohy horních končetin muže při souloži naspodu je příliš hrubá, ovšem z hlediska našeho nálezu souložící dvojice na hradisku v Těšicích je použité třídění až nadbytečně precizní a detailní.

Z uvedeného tedy vyplývá, že naše vlastní zkušenosti a osobní názory na techniku koitu by mohly vědecké uvažování ovlivnit nanejvýš negativně. Musíme proto důsledně vycházet z morfologie, čili tvaru vlastního nálezu, a pevně se ho držet.

Na archeologickém kongresu ve Vídni v minulém roce jsem vyslovil odvážnou hypotézu, že zmíněná dvojice z Těšic by mohla představovat i zvířecí pár. Tuto myšlenku zhodnotil předsedající profesor Hans-Jürgen Bayer z univerzity v Kielu jako pozoruhodnou. (...)

Já sám se ovšem na základě svých dlouholetých zkušeností s hliněnými venušemi domnívám, že hypotéza o zvířecím páru je neoprávněně a nepodloženě odvážná. Profesor Bayer možná jen v nepříhodném okamžiku trochu nešťastně vyjádřil uznání k celé mé přednášce, a možná i k celé mé dosavadní práci. Bohužel zúženě. Podobně, a také poněkud nešťastně, vystoupila na uvedené vídeňské konferenci asistentka profesora Bayera doktorka Ruth Elisabeth. Ve svém příspěvku nazvaném *Zur Problematik des Geisteslebens und des Beginns empirischer Wissenschaften im Neolithikum* totiž uvedla, že v naší plastice vidí spíše mládence, nebo dokonce bezpohlavní bytosti! – Patrně to bude různé," dodal Hubáček, podle nás poněkud nelogicky, a pokračoval. „Právě jsem dokončil referát, který přednesu příští týden v Lipsku na konferenci, jež je věnována problematice mladší doby kamenné, tedy neolitu, a já budu naši univerzitu reprezentovat prací připravenou v němčině. Doslovný překlad jejího názvu do češtiny zní ovšem pro nás Čechy poněkud nezvykle: *K problému interpretace dvojtělesné plastiky lidu s kulturou moravské malované keramiky.*

Aplikoval jsem zde poprvé originální přístup a získal zcela nový pohled a naprosto ojedinělé výsledky. (...)

Vyšel jsem ze zásady, že při zkoumání nálezu je nutné vycházet z mateřské kultury, v tomto případě z materiálního fondu kultury lidu s moravskou malovanou keramikou, a zůstat v jejích hranicích. Nikdy, nikde a nijak nevybočit! – Důsledně zůstat v mateřském lůně!" zdůraznil proti svému zvyku.

„Někomu by se tento metodický přístup mohl jevit jako omezující, což je ovšem mylná představa. Ve skutečnosti je tomu přesně naopak. Sami jste viděli, a ač jste neodborníci, mohli jste dobře posoudit, k jakým scestným závěrům nás přivedly možné analogie s kopulací pravěkého páru, kopulace přírodních Tasadajů a soulož, jak jsme na ni zvyklí my. Zásada zůstat v lůně a držet se tam takříkajíc jako klíště se naopak ukázala úžasně plodnou. Uložení plodu v lůně musíme chápat jako vymezení nejpříhodnějších podmínek. Vždyť plod v lůně matky nemá přece *fixně strnulou polohu, nýbrž polohu volně stabilizovanou.*

Tato objevná myšlenková analogie mne přivedla k další domněnce, že totiž ani uvažovaná dvojice nemusela být v archeologickém objektu nalezena v poloze, v níž byla stabilizována ve skutečnosti. Mohla nastat situace, že tělesné spojení se zachovalo, ale původní poloha páru nikoli, přestože relativní poloha obou jedinců naštěstí zachována zůstala, což dodává nálezu obzvláštní cenu.

Odhodlal jsem se tedy učinit odvážný krok, a sice zkoumat změnu absolutní polohy naší plastiky. Uvažoval jsem rotační pohyb. V mém referátu jsem pro zápis zvolil polární systém souřadnic. Byla to opět šťastná hypotéza, poněvadž transla-

ce zkoumaného páru se posléze ukázala jako irelevantní, zatímco relevantnost rotace se potvrdila v plném rozsahu. Situace páru v poloze horizontální byla bezvýchodná a nevedla k ničemu, ale v poloze vertikální se o sto procent změnila. Přesněji řečeno, situace se změnila o devadesát stupňů, což odpovídá koeficientu *pí půl*, tedy přibližně 1,57079. Musíme však uvážit, že zde záleží na orientaci, a brát proto tento koeficient kladně i záporně, a to s oběma znaménky. Pro zjednodušení použijeme pomocnou translaci, ovšem translaci systému souřadnic, nikoli translaci plastiky. Plastika bude nyní pouze rotovat. Pro větší názornost našeho výkladu budeme teď pracovat jen s nárysem kopulující dvojice, a proto abychom přijatelně snížili uvedenou dimenzi, zůstaneme v nárysně jako v základní rovině."

Poslední slova pronášel docent Hubáček při cestě k tabuli, umístěné vedle kovové registratury. Vzal do ruky křídu a začal malovat. Hbitými tahy znázornil tlustou úsečku jako položený klacek, na pravé straně opatřený kroužky.

„Počátek polárního systému souřadnic umístíme do levého koncového bodu našeho schematického znázornění kopulující dvojice. Zůstáváme v rovině, poněvadž v prostoru pochopitelně kreslit nemůžeme. Trupy a končetiny obou jedinců jsou proto v zákrytu, jako by šlo o jedno tělo, jen hlavy přečnívají, což je však pro náš účel irelevantní. Osu *x* proložíme trupem, osa *y* je na trup kolmá. Počátek, což je průsečík obou os, označíme *O*, což ovšem není nula, ale písmeno *O*. Osa *y* v polárním systému souřadnic je nadbytečná, poněvadž každý bod je jednoznačně popsán dvojicí čísel udávající délku jeho průvodiče od počátku *O* a úhlem, který tento průvodič svírá s kladným směrem osy *x*, takže osa *y* přetrvává na obrázku zbytečně. V našem případě například vzdálenější kroužek, to jest hlava většího jedince, je jednoznačně charakterizována vzdáleností od počátku, což je tedy délka většího těla, přesněji řečeno těla delšího, a úhlem příslušného průvodiče, to tedy znamená úsečky znázorňující příslušný trup, s kladným směrem osy *x*, což jest nula.

Nyní přejdeme k vlastní rotaci kopulující dvojice. Nejprve v kladném smyslu, to jest podle kladného koeficientu, což znamená ve směru proti pohybu hodinových ručiček, nemáte-li místo ciferníku digitální displej, potom teprve k rotaci podle záporného koeficientu v záporném smyslu, to jest ve směru pohybu hodinových ručiček, opět ovšem za předpokladu, že vlastníte ciferník. Nyní si, prosím, pokuste představit, že naším objektem, tedy plastikou, otáčíme kladně. Úhel otočení *fí* se zvětšuje, až dosáhne hodnoty 1,57079. To znamená, že schematické znázornění naší kopulující dvojice splyne s osou *y*, která zde byla, jak se nyní ukazuje, ponechána výhodně. Laicky řečeno, náš pár se dostal do polohy kolmé k výchozí, tedy do polohy vertikální. Postavili jsme ho a stojí, s hlavami nahoře, což se zdá přirozené, ale přesto tuto skutečnost nemůžeme pominout, protože je, jak vzápětí uvidíme, velice významná a má dalekosáhlé důsledky.

Zatímco tato poloha nás přivede k řešení problému, poloha opačná, kterou dostaneme tehdy, když provádíme rotaci podle záporného koeficientu, je zcela nevyhovující. Pomineme-li v našem případě irelevantní námitku, že soulož v poloze svislé ‚nohy nahoře – hlava dole' by byla poněkud obtížná, nelze z této polohy vyvodit žádné další závěry. Mezi plastikami lidu kultury s moravskou malovanou keramikou se žádné podobné případy nevyskytují, poněkud nepřesně řečeno, všechny postavy mají hlavu nahoře a nohy dole.

Vrátíme se tedy k prvnímu případu, k poloze označené I-I/H-N-1/H-N-2/1,57079/XrY. Tuto polohu můžeme potom charakterizovat jako polohu vertikální. Na první pohled je to poloha přirozená a běžně se vyskytující: hlava nahoře, pod ní trup a nakonec nohy. I zde se však vyskytuje jisté úskalí, které, jak ovšem vzápětí ukážeme, lze poměrně snadno zdolat. Ačkoli v občanském životě je tato svislá poloha běžná, v sexuálním životě se vyskytuje zřídka. Ba vynořuje se otázka, zda se vůbec vyskytuje. Konzultoval jsem tento problém s krajským sexuologem doktorem Čápem. Závěr doktora Čápa zní: vyskytuje, ale vzácně."

(V duchu jsme museli oba dr. Čápovi oponovat. Naše osobní zkušenosti totiž ukazují, že lze úspěšně aplikovat několik velmi zajímavých variant této výchozí pozice; a pobaveně jsme si též připomněli, jak jeden náš kolega ze studií, který pocházel z jihomoravských Bořetic a běžně užíval tento způsob nejraději ve výklenku dveřních ostění v rodné vísce a poté i v univerzitní metropoli, označoval jej folklorním termínem „pod žudrem".)

„A nyní," pokračoval docent Hubáček, „jsme dostatečně připraveni k vlastnímu řešení našeho problému. Můžeme totiž vyjít z této základní pozice. To znamená, že lze považovat za pravděpodobné, že dvojice při souloži stála. Ještě názorněji příslušnost naší dvojice k lidu s moravskou malovanou keramikou vynikne, když obě osoby oddělíme; pak je zařazení obou postav do typologie venuší této kultury jednoduchou záležitostí. Celý problém se tak stává hračkou, alespoň pro erudovaného odborníka, který zvládl typologii ženských venuší v tom rozsahu, jak je uvedena v mé připravované monografii, včetně dodatku, s výjimkou paragrafů dva až sedm kapitoly třetí, pojednávající o druhotných pohlavních znacích, jež na našich postavách nejsou příliš výrazné, a tudíž ani významné, protože i když původně se asi vyskytovaly všechny pohlavní znaky v odpovídající míře, musel umělec jejich existenci obětovat, chtěl-li spojení věrně znázornit. Hlína, bohužel, není tak pružný materiál, aby po rozpojení obě figury dostaly svůj původní tvar. Takže genitálie zmizely nadobro.

Začneme nyní studiem větší z obou figur. Teď už není podstatné, jestli větší figura byla žena nebo muž, a není také důležité, jestli ležela dole, nebo naopak spočívala nad dolní figurou. Otočením plastiky podle koeficientu 1,57079 byl tento problém vyřešen, a stal se tedy zcela irelevantním. Větší figura je relativně štíhlá, s poměrně výraznou modelací obou paží, pokrčených v adoračním gestu, a to tedy znamená s pažemi zalomenými v úhlu v intervalu od 1,04719 do 2,19325, což je takzvaný adorační koeficient. U naší větší figury z vyšetřované kopulující dvojice činí adorační koeficient 1,63748, tedy radiální index paží je pak 374, což naši uvažovanou postavu zařazuje mezi třídy označené I-A/1,636-360/a a I-A/1,735-350/b typologické tabulky 11.1/AB v dodatku mé citované knihy. Tato klasifikace možná vypadá poněkud složitě, alespoň pro laika a na první pohled. Je ovšem velice přesná. Podle podobných indexů lze plastiky sledovat i z dalších hledisek, jako jsou například velikost a poloha hlavy, délka krku, délka paží a úhel, který svírají s trupem, průměr a délka trupu a dvacet sedm dalších antropometrických údajů. Při zařazování do příslušných tříd je ovšem nutno provést škálování, poněvadž zatímco některé sledované indexy se mohou spojitě měnit a jsou typicky kvantitativní, například průměr trupu, jiné jsou typicky kvalitativní, někdy dokonce binární. Například velikost hlavy pravěké plastiky: malá, s nulovým koeficientem, nebo velká, s koeficientem jedna. Na základě vyhodnocení všech těchto znaků získáváme potom výsledný *antropo-archeo-homo-sapientní typ*. V našem případě je tedy možno většího jedince jednoznačně považovat za typického představitele staršího stupně kultury lidu s moravskou malovanou keramikou, zatímco druhý exemplář s menší délkou trupu a končetin patří do typu D. Je tedy evidentně typickým zástupcem pozdního stupně kultury s moravskou malovanou keramikou." (...)

„Vraťme se nyní k rozebírané problematice. To znamená k problému historického, a důsledkem toho i časového posunu obou postav. Z jejich zařazení do tentativní typologie vyplývá, že větší jedinec byl o pět set let až sedm set let starší než jedinec menší. Logicky tedy vzniká otázka proč, respektive, co tím chtěl umělec říci, nebo alespoň naznačit.

Z problémů faktických se tak nyní dostáváme do roviny filozofických problémů výkladu. Avšak naštěstí otázka kontextu a temporického zařazení je poměrně jednoduchá. Kopulující dvojice byla totiž objevena v uzavřeném komplexu, který obsahoval keramický materiál jednoznačně datovatelný do pozdní fáze kultury s moravskou malovanou keramikou, tedy do údobí, kdy tato kultura již zanikala.

Není proto nepřípadnou hypotéza, že tvůrce se snažil svým uměním reálnou skutečnost pozitivně ovlivnit. Nikoli ovšem ve smyslu pozitivismu jakožto filozofického směru, nýbrž ve významu tendenčnosti a angažovanosti umění, což je můj vlastní originální výklad. Jde patrně o nejstarší případ, kdy umělcův záměr nebyl určován přírodním zákonem či tolik potřebnou pomocnou funkcí nadpřirozených sil, ale zcela nezbytnou potřebou společenskou: bylo nutné, aby produktem kopulace byl potomek, což je mimochodem i další důkaz, že uvažovaní jedinci byli různého pohlaví.

Druhé možné vysvětlení přináší argument, který je neméně závažný než argument první, a sice společenská angažovanost. Historický kontext nelze totiž v žádném případě přehlédnout, nebo dokonce pominout. Jestliže autor uměleckého díla chtěl svým současníkům připomenout dobu

minulou, revoluční a slavnou historii, kdy kultura jeho i jejich předků vzkvétala a svým výrazným vlivem zasahovala z Moravy až do dnešních severovýchodních Čech na jednu stranu, na druhou stranu až na západní Slovensko a na třetí stranu do severního Rakouska, co jiného se pravěkému tvůrci nabízelo než vyjádření nejbližší a nejpregnantnější, i prostému lidu srozumitelné, než soulož dvou partnerů, toužících po potomkovi jako pokračovateli slavných tradic, bohužel už dávno minulých. Aby však nemohlo dojít k nejasnosti výkladu, byl větší jedinec znázorněn jako o pět set let starší, tedy stylovým způsobem obvyklým v době, kdy vyspělá kultura neolitického lidu s moravskou malovanou keramikou dosahovala funkčního optima ve svém dynamickém ekvilibriu.

Nabízí se zde ovšem i jiná možná varianta výkladu, vlastní nesobeckému pojetí lidského individua s mnohostranným a všestranně rozvinutým intelektem i fyzičnem. Fyzično našich předků reprezentuje kopulující dvojice, intelekt hluboký záměr autora uměleckého díla, což jako celek představuje koncepci vysoce promyšlenou a avantgardní. Pravděpodobnost tohoto výkladu a logiku příslušného uměleckého záměru mi potvrdil zasloužilý umělec Radko Martin Vladárik, profesor Akademie výtvarných umění. Podle jeho názoru pravěký umělec měl zcela nezastřený úmysl zakódovat poselství dalším věkům, poselství o dravé vitalitě a životaschopnosti zvláště lidu své kultury, což nejvýstižněji vyjádřil prostřednictvím vitality sexuální.

Není však vyloučeno, že šlo o problém zcela opačný, že se našemu páru sexuální aktivity nedostávalo, což by znamenalo, že autor přisoudil plastice poslání nikoli obecně abstraktní, nýbrž konkrétní a jedinečné, že tedy šlo o individuální sdělení konkrétnímu adresátovi. Plastika s přesně stanoveným posláním měla pomoci vyřešit problém erotické nedostatečnosti určité dvojice svou magickou silou, což podporuje účel v pravěkém umění přímo dominantní již od starší doby kamenné.

Možná muž za své sexuální neúspěchy nemohl, byl příliš stár, a proto byl znázorněn jako muž velmi starý, v nadsázce o hodně starší, o pět set až sedm set let starší než jeho menší partnerka. Umělecký výtvor pak působil svou silou nejen na impotentního partnera, kterému dodával víru ve vlastní sexuální schopnosti, nezávisle na věku, ale měl možná působit i na partnerku, v tom smyslu, že ne vždy je nejlepší ten nejmladší.“

Malina, Jaroslav (1993): 1.3. Diskuse s archeologem docentem PhDr. Františkem Hubáčkem, CSc. In: Malina, Jaroslav – Benedík, Jaroslav, *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén*. Praha, Boskovice: Vydavatelství Chip, Nakladatelství Albert, 1993, s. 58–80.

Archeologové běžně označují pravěké ženské plastiky jako venuše, aniž by termín spojovali s Venuší, italskou bohyní milostného půvabu, která se časem proměnila v bohyni smyslné lásky a od 3. století př. n. l. byla ztotožněna s řeckou Afrodítou, nebo jej dávali do souvislosti s antickým ideálem krásy. Rozdílný sochařský kánon i pojetí krásy venuší z obou období postřehneme na první pohled, ale pocity, jež v minulosti vyvolávaly, mohly být obdobné … V antice byl jedním z nejvýznamnějších tvůrců venuší sochař Práxitelés, žijící ve 4. století př. n. l. v Athénách. Proslul novým přístupem k znázornění bohyně Afrodíty, kterou zobrazil jako krásnou ženu poprvé v aktu. V mramorové soše *Afrodíty Knidské*, jež se nacházela v maloasijském Knidu, postihl půvab ženského těla a milostnou touhu zračící se v zasněném pohledu a ovlivnil tím pojetí tohoto žánru ve starověkém Řecku i v Římě (obr. 63). Římský autor Plinius Starší zachytil ve svém díle *Naturalis historia*, jak Práxitelova *Afrodíta Knidská* působila na své současníky.

Gaius Plinius Secundus
Naturalis historia

(*Naturalis historia*, 40.–70. léta 1. století)

Gaius Plinius Secundus, zvaný Maior, tj. Starší (23–79 n. l.), byl vysokým římským správním a vojenským činitelem, spisovatelem a mnohostranným vzdělancem. Jako učený diletant se zabýval mnoha vědními obory, do nichž antika rozšířila své poznání. Čerpal z četných pramenů a své poznatky shrnul po způsobu kompilace v rozsáhlém díle *Naturalis historia* (*O přírodě*, 37 knih). Plinius byl bystrý pozorovatel, své informace však kriticky nehodnotil, přejímal je tak, jak byly zachyceny v předchozích pramenech. Některé z nich, jako například výklad o různých typech bytostí, údajně

žijících v odlehlých krajích tehdejšího světa, patří sice mezi báchorky, ale informace přírodovědného charakteru jsou cenným pramenem pro historii těchto disciplín. Jakkoli nám Pliniův výklad o sochařství a malířství připadá stručný (knihy 34–36), je nejdůležitějším pramenem informujícím o tvorbě významných umělců (včetně poutavého příběhu o Práxitelově slavné soše *Afrodíté z Knidu*, z něhož je následující ukázka), jež z antiky známe. O tom, že Plinius byl zaujatým pozorovatelem všeho zajímavého, svědčí i jeho snaha uvidět a popsat co nejvíce z erupce Vesuvu 24. srpna 79, při níž zemřel udušením z nedostatku dýchatelného vzduchu, když jako velitel loďstva poskytoval pomoc postiženým …

Afrodíté z Knidu

Dílem nejznamenitějším, a to nejen Práxitelovým, ale na celém okrsku zemském, je Venuše na poloostrově Knidu. Mnozí jen za tím účelem se tam plavili, aby ji spatřili. Práxitelés vytvořil dvě sochy – a prodával je současně. Jedné z nich, té zahalené, dali přednost Kójští, obdrževše právo volby mezi nimi. Považovali tu volbu za důkaz svých přísných mravů a počestnosti. Velikou sumu za sochu zaplatili. Odmítnutou pak zakoupili Knidští, a mezi oběma byl pak velký rozdíl i v pověsti. O získání druhé usiloval později král Nikomédés. Nabízel splatit za ni všechny dluhy celé knidské obce, a ty dluhy byly nemalé. Avšak Knidští volili raději vše strpět, jen aby nepřišli o sochu, kterou Práxitelés jejich obec tak proslavil.

Socha Venuše je umístěna v kruhovém chrámku tak, aby odevšad byla vidět. Podle pověsti sama bohyně vedla při práci ruku Práxitelovu. Socha Venušina je ze všech stran krásná a obdivuhodná. Vypráví se, že kdosi zachvácen šílenou láskou k ní ukryl se na noc v chrámu, přilnul k soše a zanechal na ní skvrnu jako doklad své touhy.

Plinius Starší (1974): *Kapitoly o přírodě (Naturalis historia)*. Vybral, přeložil, předmluvou, vysvětlivkami a seznamem vlastních jmen doplnil František Němeček. (Citovanou ukázku upravil Jaroslav Malina.) Praha: Svoboda, s. 291–292.

63 Práxitelés, *Afrodíté Knidská* (takzvaná *Afrodíté Colonna*), římská kopie podle řecké předlohy z poloviny 4. století př. n. l., původně parský, jemně kolorovaný mramor, výška 204 cm, naleziště: pod Palazzo Colonna, Řím, Itálie, uloženo: Musei Vaticani (inv. č. 812), Řím, Itálie.

Práxitelés byl mezi antickými sochaři prvním tvůrcem ženského aktu v zobrazení Afrodíty, řecké bohyně smyslné lásky a krásy. Nejproslulejší se stala jeho socha *Afrodíté Knidská*, pro niž byla modelem slavná milostnice Frýné.

Zakázané pohádky Kryptadia

(sbírky slovanské slovesnosti shromážděné v 19. století)

Konzervatismus a „nedostatek studu" v tradiční slovanské společnosti jako by unikl pozornosti badatelů. Důvody jsou nasnadě: „Nezaujatí" západní badatelé nedokázali (až na výjimky) natolik zdolat jazykovou bariéru, aby mohli hlouběji bádat ve starověkých pramenech nebo studovat etnografické zprávy týkající se tradiční slovanské společnosti. „Zaujatí" slovanští badatelé a oficiální instituce zase tabuizovali doklady odkazující k sexualitě a erotice, aby se „nenarušil" idealizovaný obraz „národa". Cenzurovali dokonce Alexandra Sergejeviče Puškina, když nahrazovali některé jeho výrazy tečkami. Nevydali „zakázané pohádky" (Uspenskij 1983, s. 39), které se odedávna vyprávěly na ruských, ukrajinských a běloruských vsích a jež v 19. století shromáždili sběratelé ruského folkloru Vladimir Ivanovič Dal (1801–1872) a Alexandr Nikolajevič Afanasjev (1826–1871). Afanasjevův výbor *Zakázané pohádky* byl na Západě vydán od 19. století několikrát, zatímco v Rusku vyšel až v roce 1940, a to ještě ve „velmi okleštěné" podobě. Obdobně se v českém prostředí vyvíjel osud výboru lidové slovesnosti *Kryptadia*, s podtitulem ***Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*** folkloristy Karla Jaroslava Obrátila (1866–1945). Teprve od 90. let minulého století začaly být *Zakázané pohádky* vydávány oficiálně a v úplnosti; v Čechách byly Afanasjevovy *Zakázané pohádky* publikovány nejnověji v roce 1998 s kongeniálními kresbami Borise Jirků. Pro ilustraci uvedeme z obou výborů dvě ruské lidové pohádky a dvě lidové písně z Čech a Moravy.

Zakázané pohádky
Voják spí a chuj se činí

Byl jednou jeden mužik a ten měl mladou ženu. Do vesnice přitáhli vojáci a tomu mužikovi dali jednoho vojáka na byt. Večer si lehli všichni pohromadě do jedné postele: žena uprostřed a mužik a voják po stranách. Mužik leží a povídá si se ženou, ale voják si vyčíhnul správnou chvíli a zkouší píchat ženušku zezadu. Na mužika taky přišly chutě, mačkal se na ženu, šáhl jí po pizdě, ale nahmátnul vojácký chuj.

„Co to děláš, vojáku?"

Voják chrápe, jako že tvrdě spí.

„Je to ale halama," řekl mužik, „spí si a chuj sám leze do pizdy."

„Nehněvej se, hospodáři, vopravdu nevím, jak se tam voctnul!"

Zběhlý voják

Zběhlý voják zalezl v noci k jednomu mužikovi do stodoly a zavrtal se do sena, že se vyspí. Sotva zadřímal, když najednou slyší, že někdo jde. Ve vojákovi hrklo a honem leze nahoru na patro. A hele: přišla holka a za ní chasník: přinesli si víno a všelijaký dobroty, postavili to do kouta, vodstrojili se a dali se do vobjímání a muchlování. Chasník povalil holku na seno a už ji vobtahuje: holka jen přiráží zadkem a pak povídá:

„Ach, ty můj miláčku! Co když Pánbůh dopustí a mně se narodí díťátko? Kdo na něj dohlídne, kdo ho zavopatří?"

A mládenec na to:

„Ten, co je nad náma!"

Když to voják uslyšel, neudržel se a zařval:

„Vy jste pěkně vyčůraný! Sami tu šoustáte a já to mám za vás vodnýst!"

Chasník seskočil z holky rovnýma nohama a pryč; a holka taky – upaluje, jako by jí za zadkem koudel hořela!

Voják slezl dolů, posbíral jejich šaty, víno a jídlo a šel svou cestou.

Afanasjev, Alexandr Nikolajevič (1998): *Zakázané pohádky*. Z ruského originálu *Zavetnyje skazki* vydaného nakladatelstvím A O Bojanyč v Sankt-Petěrburgu 1994 vybrala, přeložila a předmluvu napsala Marcela Pittermannová, doslov napsal Miroslav Červenka. Obálka a kresby Boris Jirků. Praha: Volvox Globator, s. 107–108.

Kryptadia
A když bylo pondělí …

(lidová píseň z Prahy)

A když bylo pondělí, župajda, župajda,
šoustalo se
po první, župajdya žup. A když bylo pondělí,
šoustalo se

po první, župajdya župajda, každá holka ráda šoustá, župajdya
župajda, každá ráda dá (též: každá píču má).

A když bylo úterý,
šoustalo se po druhý. (Refrén.)

A když bylo ve středu,
šoustalo se ze zadu. (Refrén.)

A když bylo ve čtvrtek,
šoustalo se přes pupek. (Refrén.)

A když bylo v pátek,
píča měla svátek. (Refrén.)

A když bylo v sobotu,
píča měla robotu. (Refrén.)

A když byla neděle,
šoustal ji do prdele. (Refrén.)

Fašankářské písničky

(Uherskobrodsko)

Fašanky, fašanky, Veliká noc bude,
kdo nemá kožucha, tomu zima bude.

Fašančáré, to sú chlapci,
oklamali děvča v tanci.

Három fárom pod močárom,
dalo děvča fašančárom.

Hoj, na vrbě, na vršku,
boskal komár mušku,
a já som sa díval,
jak on riťú kýval – duša má.

Tanulenky tanu, prikryla si dlaňú,
aby ji nefúkal ostrý větr na ňu.

Súsede, súsede, žena sa mi brání,
pomož mě ju svaliť, dám ti kopu slámy.

Vrbina, vrbina, mamičko svrbí mňa,
dceruško mňa také, sme obě jednaké.

Jak jsem šel z oračky, dala mi stojačky,
lepší to dopadlo ako hore značky.

Má milá, má milá, jebem já ti zaňát,
když jsem byl na tobě, rozsypal sem tabák.
(…)
Běžela ovečka
vzhůru do kopečka,
a baránek za ňú,
vyskočil si na ňu.
(…)

Obrátil, Karel Jaroslav (1999): *Kryptadia: Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu. Díl I.* Reprint soukromého tisku z let 1932–1935 (sv. 1–5). Praha – Litomyšl: Nakladatelství Ladislav Horáček – Paseka, s. 171, 283–285.

Literatura
(citovaná, použitá, doporučená)

Adalberg, Samuel (1889–1894): *Księga przysłów*. Warszawa: Emil Skiwski.

Afanasjev, Alexandr Nikolajevič (1998): *Zakázané pohádky*. Z ruského originálu *Zavetnyje skazki* vydaného nakladatelstvím A O Bojanyč v Sankt-Peterburgu 1994 vybrala, přeložila a předmluvu napsala Marcela Pittermannová, doslov napsal Miroslav Červenka. Obálka a kresby Boris Jirků. Praha: Volvox Globator.

Bahn, Paul (1986): No Sex, Please, We're Aurignacians. *Rock Art Research*, roč. 3, č. 2, s. 99–120.

Baker, Robin R. – Bellis, Mark A. (1995): *Human Sperm Competition: Copulation, Masturbation and Infidelity*. London: Chapman and Hall.

Baudler, Georg (1991): *Gott und Frau: Die Geschichte von Gewalt, Sexualität und Religion*. München: Kösel.

Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.

Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.

Beranová, Magdalena (1980): *Zemědělství starých Slovanů*. Praha: Academia.

Betzig, Laura L. – Mulder, Monique Borgerhoff – Turke, Paul, ed. (1988): *Human Reproductive Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.

Binford, Lewis R. (1981): *Bones: Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.

Bishop, Clifford – Husain, Shahrukh – Vitebsky, Piers (2001): Origins – The Evolution of Sexual Culture. In: Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed., *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könemann Verlagsgesellschaft mbH, s. 129–187.

Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed. (2001): *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könemann Verlagsgesellschaft mbH.

Bishop, Clifford – Vitebsky, Piers (2001): Sexual Crucibles. In: Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed., *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könemann Verlagsgesellschaft mbH, s. 489–525.

Blažková, Jarmila, ed. (1946): *Žena věčná inspirace umění: Žena ve výtvarném umění od doby kamenné až po Picassa*. Praha: Symposion.

Bogišić, Valtazar (1874): *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena*. Zagreb: Akademia Znanosti i umjetnosti.

Borneman, Ernest (1994): *Encyklopedie sexuality*. Praha: Victoria Publishing.

Broude, Gwen J. – Greene, Sarah J. (1976): Cross-Cultural Codes on Twenty Sexual Attitudes and Practices. *Ethnology*, roč. 15, č. 4, s. 409–429.

Bull, James J. (1983): *The Evolution of Sex-Determining Mechanisms*. Menlo Park (California): Benjamin-Cummings.

Bullough, Vern LeRoy (1976): *Sexual Variance in Society and History*. New York: Wiley.

Bullough, Vern LeRoy – Bullough, Bonne (1987): *Women and Prostitution: A Social History*. Buffalo: Prometheus Books.

Cohen, Yehudi Anyeh (1964): *The Transition from Childhood to Adolescence: Cross-Cultural Studies of Initiation Ceremonies, Legal Systems, and Incest Taboos*. Chicago: Aldine.

Crawley, Ernest (1934): *Studies of Savages and Sex*. Edited by Theodore Besterman. New York: Dutton.

Crawley, Ernest (1960): *The Mystic Rose: A Study of Primitive Marriage and of Primitive Thought in Its Bearing on Marriage*. New York: Meridian Books.

Čajkanović, Veselin, ed. (1934): Vukova graća. *Rasprave i graća, Srpski etnografski sbornik*, roč. 50, s. 9–93. Beograd: Slovo.

Čapek, Karel (1983): *Kniha apokryfů*. Československý spisovatel: Praha.

Černý, Adolf (1891): Za pieśnią łużycką, notatki z wędrówek po Łużycach. *Wisła*, roč. 5, s. 317–418.

Delporte, Henri (1993): *L'image de la femme dans l'art préhistorique*. Paris: Picard.

Di Nola, Alfonso Maria (1984): *Antropologia religiosa*. Roma: Newton Compton.

Döbler, Hannsferdinand (1971): *Kultur- und Sittengeschichte der Welt: Eros, Sexus, Sitte*. München, Gütersloh, Wien: Bertelsmann Kunst-Verlag.

Dobrjakov, Aleksandr (1864): *Russkaja ženščina v do-mongol'skij period*. S. Petersburg: Bezobrazov.

Dobrovol'skij, Vasilij Nikolajevič, ed. (1903): *Smolenskij etnografičeskij sbornik. Zapiski geografičeskago obščestva po Otděleniju etnografii*, roč. 27, č. 4.

Dufour, Pierre (1925): *Geschichte der Prostitution: Bei allen Völkern von der Urzeit bis zur Gegenwart*. 7. přepracované vydání. Berlin: Dr. P. Langenscheidt.

Durden-Smith, Jo – deSimone, Diane (1983): *Sex and the Brain*. New York: Arbor House.

Eliade, Mircea (1965): *Birth and Rebirth: The Religious Meanings of Initiation in Human Culture*. New York: Harper & Row.

Eliade, Mircea (1965): *The Two and the One*. London: Harvill Press.

Ellis, Bruce J. – Symons, Don (1990): Sex Differences in Sexual Fantasy: An Evolutionary Psychological Approach. *Journal of Sex Research*, roč. 27, č. 4, s. 527–555.

Endleman, Robert (1989): *Love and Sex in Twelve Cultures*. New York: Psyche Press.

Epstein, Cynthia F. (1988): *Deceptive Distinctions: Sex, Gender and the Social Order*. New York: Russell Sage.

Fielding, William J. (1942): *Strange Customs of Courtship and Marriage*. New York: The New Home Library.

Fisher, Helen E. (1982): *The Sex Contract: The Evolution of Human Behavior*. New York: William Morrow.

Fisher, Helen E. (1994): *Anatomy of Love: A Natural History of Mating, Marriage, and Why We Stray*. New York: A Fawcett Columbine Book Published by Ballantine Books.
Fisher, Seymour (1973): *The Female Orgasm: Psychology. Physiology. Fantasy*. New York: Basic Books.
Foucault, Michel (1976): *Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
Foucault, Michel (1984): *Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs*. Paris: Gallimard.
Foucault, Michel (1984): *Histoire de la sexualité III: Le souci de soi*. Paris: Gallimard.
Foucault, Michel (1999): *Dějiny sexuality I: Vůle k vědění*. Praha: Herrman & synové.
Fox, Robin (1967): *Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
Frayser, Suzanne G. (1985): *Varieties of Sexual Experience: An Anthropological Perspective of Human Sexuality*. New Haven: HRAF Press.
Freud, Sigmund (1990): *O člověku a kultuře*, Praha: Odeon.
Friedl, Ernestine (1975): *Women and Men: An Anthropologist's View*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
Gagnon, John H. - Simon, William (1973): *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*. Chicago: Aldine.
Gamble, Clive (1982): Interaction and Alliance in Paleolithic Society. *Man*, roč. 17, s. 92–102.
Gamble, Clive (1986): *The Palaeolithic Settlement of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
Gasparini, Evel (1973): *Il matriarcato slavo*. Firenze: Sansoni.
Gebhard, Paul H. (1970): Sexual Motifs in Prehistoric Peruvian Ceramics. In: Bowie, Theodore - Christenson, Cornelia V., ed., *Studies in Erotic Art*. New York, London: Basic Books, s. 109–169.
Geer, James H. - O'Donohue, William T., ed. (1976): *Theories of Human Sexuality*. New York: Plenum Press.
Gibson, K. R. - Ingold, Tim, ed. (1993): *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
Gimbutas, Marija Alseikaite (1981): Vulvas, Breasts, and Buttocks of the Goddess Creatress. In: *The Shape of the Past: Studies in Honor of Franklin D. Murphy*. Los Angeles: Institute of Archaeology and Office of the Chancellor, University of California, s. 3–42.
Gimbutas, Marija A. (1989): *The Language of the Goddess*. London: Thames and Hudson.
Goldberg, Ben-Zion (1958): *The Sacred Fire: The Story of Sex in Religion*. New York: Black Cat/Grove Press.
Gombrich, Ernst Hans (1992): *Příběh umění*. Praha: Odeon.
González de Chávez Fernández, María A. (1998): *Feminidad y masculinidad. Subjetividad y orden simbólico*. Madrid: Biblioteca Nueva.
Goodland, Roger (1931): *A Bibliography of Sex Rites and Customs*. New York: G. Routledge & Sons.
Gould, James L. - Gould, Carol Grant (1989): *Sexual Selection*. New York: Scientific American Library.
Gould, Richard A. (1980): *Living Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
Gregersen, Edgar (1983): *Sexual Practices: The Story of Human Sexuality*. New York: Watts.
Gregersen, Edgar (1983): *The World of Human Sexuality*. New York: Irvington Publishers.
Hatfield, Elaine - Rapson, Richard L. (1993): *Love, Sex, and Intimacy: Their Psychology, Biology, and History*. New York: HarperCollins College Publishers.
Henley, Nancy (1977): *Body Politics: Power, Sex and Nonverbal Communication*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice-Hall.
Hill, Charlotte - Wallace, William (1999): *Erotikon: Erotische Kunst und Literatur aus aller Welt*. Köln: Benedikt Taschen Verlag GmbH. (Překlad anglického originálu: *Erotica: An Illustrated Anthology of Sexual Art and Literature*, Volumes I, II+III. London: Eddison Sadd Editions Limited, 1992, 1993, 1996.)
Hollimon, Sandra E. (2001): The Gendered Peopling of North America: Addressing the Antiquity of Systems of Multiple Genders. In: Price, Neil S., ed., *The Archaelogy of Shamanism*. London - New York: Routledge, s. 123–134.
Huizinga, Johann (1971): *Homo ludens: O původu kultury ve hře*. Praha: Mladá fronta.
Hunger, Heinz (1984): *Die heilige Hochzeit: Vorgeschichtliche Sexualkulte und -mythen*. Wiesbaden: Verlag Medical Tribune.
Charvát, Petr (1999): František Ženíšek, Oldřich a Božena aneb O udánlivém mnohoženství u starých Čechů a Moravanů. In: Petrbok, Václav, ed., *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, nakladatelství AV ČR, s. 67–74.
Chasseguet-Smirgelová, Janine (2001): *Kreativita a perverze: Psychoanalýza lidské tendence posouvat hranice reality*. Praha: Portál.
Cherlin, Andrew J. (1981): *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
Isaac, Glynn (1972): Early Phases of Human Behavior: Models in Lower Paleolithic Archaeology. In: Clarke, David L., ed., *Models in Archaeology*. London: Methuen, s. 167–199.
Jahoda, Gustav (1999): *Images of Savages*. London, New York: Routledge.
Jakuškin, Jevgenij Ivanovič (1896): *Obyčnoje pravo II*. Jaroslav: Tipo-litografičeskaja Gubernskaja Zemskaja uprava.
Janata, Jaromír (1997): *Dvojí svět*. Praha: Maxdorf.
Janovič, V. M. (1903): Permjaki. *Živaja starina*, roč. 3, č. 1–2, s. 52–171.
Jastrzębowski, Szczęsny (1891): Przyszynek do wierzeń ludu o życiu pozagrobowem, legienda o „Matusinej dusy". *Wisła*, roč. 5, s. 865–871.
Jefimenko, Petr Savić (1869): O Jarile, jazyčeskom božestve russkich Slavjan. *Zapiski geografičeskago obščestva po Otdeleniju etnografii*, roč. 2, s. 77–112.
Jeleńska, Elena (1891): Wieś Komarowicze w powiecie mozyrskim. *Wisła*, roč. 5, s. 290–331.
Jelínek, Jan (1977): *Velký obrazový atlas pravěkého člověka*. Praha: Artia.
Johanson, Donald Carl - Edey, Maitland A. (1981): *Lucy: The Beginnings of Humankind*. New York: Simon and Schuster.
Kann, Peter - van Bussel, Gerard W. (1996): *Erotische Kunst*

des alten Peru: Sinnlich-über-sinnlich. Wien: Museum für Völkerkunde.

Kehoe, Alice (1991): No Possible, Probable Shadow of Doubt. *Antiquity*, 246, s. 129–131.

King, Francis (1971): *Sexuality, Magic and Perversion.* London: Neville Spearman.

Kon, Igor Semjonovič (1997): *Seksualnaja kultura v Rossii: Klubnička na berjozke.* Moskva: O. G. I.

Korobka, Nikolaj Ivanovič (1895): Vostočnaja Volyň. *Živaja starina*, roč. 5, č. 1, s. 28–45.

Kovalevskij, Andrej Petrovič (1956): *Kniga Achmeda Ibn-Fadlana o jego putěšestvii na Volgu v 921–922 gg.* Charkov: Izdateľstvo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo.

Kržnik, Kašpar (1906): Jež. Narodna pripovijetka iz Motnika u Krańskoj. *Zbornik za narodni život i običaje*, roč. 11, s.302–304.

Kronhausen, Phyllis – Kronhausen, Eberhard (1978): *The Complete Book of Erotic Art. Erotic Art.* Volumes 1 and 2. *A Survey of Erotic Fact and Fancy in the Fine Arts.* New York: Bell Publishing Company.

La Barre, Weston (1984): *Muelos: A Stone Age Superstition About Sexuality.* New York: Columbia University Press.

La Fontaine, Jean Sybil (1985): *Initiation.* Harmondsworth (Middlesex, England): Penguin Books.

Laming-Emperaire, Annette (1962): *La signification de l'art rupestre paléolithique: Methode d'applications.* Paris: A. et J. Picard.

Lang, Milan (1912): Samobor. *Zbornik za narodni život i običaje*, roč. 17, s. 1–150.

Le Guillou, Yanik (2001): La vénus de Pont-d'Arc. *INORA*, roč. 29, 2001, s. 1–5.

Leroi-Gourhan, André (1965): *Préhistoire de l'art occidental.* Paris: Éditions d'Art Lucien Mazenod.

Leroi-Gourhan, André (1968): The Evolution of Paleolithic Art. *Scientific American*, February 1968, s. 59–70.

Levin, Eve (1989): *Sex and Society in the World of the Ortodox Slavs, 900–1700.* Ithaca (New York), London: Cornell University Press.

Lieberman, Philip (1984): *The Biology and Evolution of Language.* Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.

Lieberman, Philip – Crelin, Edmund S. (1971): On the Speech of Neanderthal Man. *Linguistic Inquiry*, roč. 2, 1971, s. 203–222.

Lo Duca, Giuseppe Maria (1966): *Erotique de l'art.* Paris: La Jeune Parque.

Lo Duca, Giuseppe Maria (1969): *Histoire de l'érotisme.* Paris: La Jeune Parque.

Lovretić, Josip (1899): Otok. *Zbornik za narodni život i običaje*, roč. 4, s. 46–110.

Lucie-Smith, Edward (1972; 1991; 1997): *Sexuality in Western Art.* London: Thames and Hudson Ltd. (Německý překlad: *Erotik in der Kunst.* München: Lichtenberg Verlag GmbH., 1997.)

Lucie-Smith, Edward (1997): *Ars Erotica: An Arousing History of Erotic Art.* London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd., The Orion Publishing Group. (Německý překlad: *Ars Erotica.* München: Wilhelm Heyne Verlag, 1998.)

Madlafousek, Jaroslav (1994): Láska k bližnímu v pleistocénu a dnes. *Československá psychologie*, roč. 38, č. 1, s. 53–65.

Malina, Jaroslav (1993): 1.3. Diskuse s archeologem docentem PhDr. Františkem Hubáčkem, CSc. In: Malina, Jaroslav – Benedík, Jaroslav, *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén.* Praha, Boskovice: Vydavatelství Chip, Nakladatelstvi Albert, s. 58–80.

Malina, Jaroslav, a kolektiv (1993): *O tvořivosti ve vědě, politice a umění*, I–III. Brno, Boskovice – Praha: Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství Albert – Nakladatelství Svoboda-Libertas.

Malina, Jaroslav – Malinová, Renata (1991): *Dvacet nejvýznamnějších archeologických objevů dvacátého století.* Praha: Nakladatelství Svoboda.

Malina, Jaroslav – Malinová, Renata (1992): *Vzpomínky na minulost.* Brno: Masarykova univerzita v Brně.

Malina, Jaroslav – Pavel, Pavel (1994): *Jak vznikly největší monumenty dávnověku.* Praha: Svoboda.

Malinovski, Bronisław (1927): *Sex and Repression in Savage Society.* London: Routledge & Kegan Paul.

Malinovski, Bronisław (1929): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia.* London: Routledge & Kegan Paul.

Maljavkin, Anatolij Gavrilovič (1891): Stanica Červlenaja. Kizljarskago otdela Terskoj oblasti. *Etnografičeskoje obrozenije*, roč. 8, č. 1, s.113–136.

Marshack, Alexander (1972; 1991): *The Roots of Civilization: The Cognitive Beginnings of Man's First Art, Symbol and Notation.* New York, Toronto: McGraw-Hill; New York: Moyer Bell.

Marshall, Donald S. – Suggs, Robert C., ed. (1971): *Human Sexual Behavior: Variations in the Ethnographic Spectrum.* New York, London: Basic Books.

Mathauserová, Světlana, ed. (1984): *Povídky ze staré Rusi.* Praha: Odeon.

McDermott, Leroy (1996): Self-Representation in Upper Paleolithic Female Figurines. *Current Anthropology*, roč. 37, s. 227–275.

Mellars, Paul A. – Gibson, Kathleen Rita, ed. (1996): *Modelling the Early Human Mind.* Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Mellars, Paul A. – Stringer, Christopher B. (1989): *The Human Revolution.* Princeton: Princeton University Press.

Mithen, Steven (1991): Ecological Interpretations of Paleolithic Art. *Proceedings of the Prehistoric Society*, roč. 57, s. 103–114.

Mithen, Steven (1996): *The Prehistory of the Mind.* London: Thames and Hudson.

Morus (Richard Levinsohn) (1992): *Světové dějiny sexuality.* Praha: Naše vojsko.

Murphy, Robert F. (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie.* Praha: Sociologické nakladatelství.

Mussi, Margheritta – Cinq-Mars, Jacques – Bolduc, Pierre (2000): Echoes from the Mammoth Steppe: The Case of Balzi Rossi. In: Roebroeks, Wil – Mussi, Margheritta – Svoboda, Jiří – Fennema, Kelly, *Hunters of the Golden Age.* Leiden: Leiden University Press, s. 105–121.

Nead, Lynda (1992): *The Female Nude: Art, Obscenity, and Sexuality*. London: Routledge.

Néret, Gilles (1994): *Erotica Universalis*. Köln: Benedikt Taschen Verlag GmbH.

Neumann, Stanislav Kostka (1925–1926): *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější. Podle výsledků bádání moderního a z vědeckých děl nejspolehlivějších sest. a zprac. Hynek Záruba a Jiří Votoček*. 5 svazků – Díl 1. (Láska primitivní), 1925, 359 s., 17 obr. Díl 2. (Láska antická), 1925, 395 s., 18 obr. Díl 3. (Láska středověká), 1925, 509 s., 22 obr. Díl 4. (Láska východní), 1925, 491 s., 22 obr. Díl 5. (Láska novodobá), 1926, 602 s., 26 obr. Praha: Šotek.

Neumann, Stanislav Kostka (1931–1932): *Dějiny ženy: Populární sociologické, etnologické a kulturně-historické kapitoly*. 4 svazky – Díl 1. (Žena přírodní), 1931, 542 s., 210 obr. Díl 2. (Žena starověká), 1932, 452 s., 172 obr. Díl 3. (Žena středověká a renesanční), 1932, 349 s., 140 obr. Díl 4. (Žena novodobá a moderní), 1932, 512 s., 196 obr. Praha: Melantrich.

Neumann, Stanislav Kostka (1999): *Dějiny ženy: Populárně sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly*. (Reedice s doplňkem dr. Evženie Kloučkové.) Praha: Otakar II., Euromedia group k. s., Knižní Klub Praha.

Niederle, Lubor (1911): *Život starých Slovanů, oddíl kulturní*, I. Praha: Bursík & Kohout.

Niederle, Lubor (1917): *Život starých Slovanů*, II, I. Praha: Bursík & Kohout.

Noble, William – Davidson, Iain (1996): *Human Evolution, Language, and Mind: A Psychological and Archaeological Inquiry*. Cambridge: Cambrige University Press.

Novotný, Vladimír – Oslzlý, Petr (1997): Odkrývání dramatických situací: Dramatická povaha pravdy aneb Pokus o paleoteatrologii. *Univerzitní noviny*, roč. 4, č. 9, s. 30–35.

Obrátil, Karel Jaroslav (1999): *Kryptadia: Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu. Díl I*. Reprint soukromého tisku z let 1932–1935 (sv. 1–5). Praha – Litomyšl: Nakladatelství Ladislav Horáček – Paseka.

Paton, Robert (1994): Speaking Through Stones: A Study from Northern Australia. *World Archaeology*, roč. 26, 1994, s. 172–184.

Petráň, Josef (1985): Kultura každodenního života od 13. do konce 15. století (IV/1–9). In: Petráň, Josef, ed., *Dějiny hmotné kultury*, I/1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 233–427.

Pfeiffer, John E. (1982): *The Creative Explosion: An Inquiry into the Origins of Art and Religion*. New York: Harper & Row.

Plinius Starší (1974): *Kapitoly o přírodě* (*Naturalis historia*). Kapitoly o přírodě – z díla Plinia Staršího *Natural historiae libri XXXVII* (Lipsko 1909) vybral, přeložil, vysvětlivkami a seznamem vlastních jmen doplnil František Němeček. Praha: Svoboda.

Podskalsky, Gerard (1982): *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus'*. München: Beck.

Pospelov, Michail Michailovič (1987): *Svadebnyje obyčaji Veltlužkogo kraja Makarevskogo ujezda*. Sankt-Petěrburg: Znanije.

Ploss, Heinrich (1897): *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde: Anthropologische Studien*. I, II. 5., přepracované a rozšířené vydání. Leipzig: Th. Grieben's Verlag (L. Fernau).

Puškarjova, Natalja Ľvovna (1997): *Častnaja žizń russkoj ženščiny: Nevesta, žena, ljubovnica: X–načala XIX v*. Moskva: Ladomir.

Quinnell, Susan (1994): *The Erotic Object: Sexuality in Sculpture from Prehistory to the Present Day*. Kidderminster: Crescent Moon Publishing.

Radić, Ante (1897): Recenze: V. T. Baldžijeva: *Studija o našem ženidbenom pravu. Zbornik za narodni život i običaje*, roč. 2, s. 476–480.

Rajković, Đorđe (1869): *Srpske narodne pesme (ženske)*. Novy Sad: Matica Srbska.

Rawson, Philip (1973): *Primitive Erotic Art*. New York: Putnam.

Ridley, Matt (1999): *Červená královna: Sex a evoluce lidské přirozenosti*. Přeložil Martin Konvička, doslov Jan Zrzavý. Praha: Mladá fronta.

Schmidt, Robert A. – Voss, Barbara L., ed. (2000): *Archaeologies of Sexuality*. London – New York: Routledge.

Schnaider, Jósef (1899): Z kraju Hucułów. 3. Kalendarz huculski. *Lud*, roč. 5, s. 207–220.

Siewiński, Antoni (1904): Opis wesela w Liskach. *Lud*, roč. 10, s. 59–74.

Soffer, Olga – Adovasio, Jim M. – Hyland, David C. (2000): The „Venus" Figurines: Textile, Basketry, Gender, and Status in the Upper Paleolithic. *Current Anthropology*, roč. 41, s. 511–537.

Suggs, David N. – Miracle, Andrew W., ed. (1999): *Culture, Biology and Sexuality*. Athens, London: The University of Georgia Press.

Svoboda, Jiří (1986): *Mistři kamenného dláta: Umění pravěkých lovců*. Praha: Panorama.

Svoboda, Jiří (1997): Symbolisme gravettien en Moravie: Espace, temps et formes. *Bulletin de la Société préhistorique de l'Ariège*, roč. 52, s. 87–104.

Svoboda, Jiří (1999): *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd ČR.

Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných" oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných" oborů*, 6. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných" oborů*, 19. svazek. Edice Scien-

tia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
Taylor, Timothy (1996): *The Prehistory of Sex: Four Million Years of Human Sexual Culture*. New York: Bantam Books.
Tobias, Philip V. (1991): The Emergence of Spoken Language in Hominid Evolution. In: Clark, J. Desmond, ed., *Cultural Beginnings*. Bonn: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, s. 67–78.
Toporkov, Andrej Lvovič (1995): *Erotika v russkom foľklore*. Moskva: Ladomir.
Trawińska-Kwaśniewska, Maria (1957): Sytuacja społeczna kobiety wiejskiej w ziemi krakowskiej w latach 1880–1914. *Prace i materiały etnograficzne*, roč. 10, č. 2, s. 129–205.
Trubačov, Oleg Nikolajevič (1959): *Istorija slavjanskich terminov rodstva i nekotorych drevnejšich terminov obščestvennogo stroja*. Moskva: Izdateľstvo Akademii nauk SSSR.
Uspenskij, Boris A. (1983): Mifologičeskij aspekt russkoj ekspressivnoj frazeologii (Staťja pervaja). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, roč. 39, s. 39–69.
Vasmer, Max (1955): *Russisches etymologisches Wörterbuch*, II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
Volkov, Fjodor (1895): Svadebnyje obrjady v Bolgarii. *Etnografičeskoje obozrenije*, roč. 27, č. 4, s. 1–156.
Wind, J. (1991): The Origins of Speech. In: Clark, J. Desmond, ed., *Cultural Beginnings*. Bonn: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, s. 55–65.
Witort, Jan (1899): Ślady ustroju matky archalnego na Litwie. *Wisła*, roč. 13, s. 505–511.
Wynn, Thomas (1995): Handaxe Enigmas. *World Archaeology*, roč. 27, s. 10–24.
Zelenin, Dmitrij (1911): Obydennyja polotenca i obydennyje chramy. *Živaja starina*, roč. 20, č. 1, s.1–20.
Zotz, Lothar Friedrich (1955): *Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern*. Bonn: Röhrscheid.